

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

**ФАКУЛЬТЕТ СОЦІАЛЬНОЇ ПЕДАГОГІКИ ТА ПСИХОЛОГІЇ
КАФЕДРА СОЦІАЛЬНОЇ ПЕДАГОГІКИ**

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

магістра

на тему: **«ФОРМУВАННЯ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ ПІДЛІТКІВ У
ЗАКЛАДАХ ІНТЕРНАТНОГО ТИПУ»**

Виконала: студентка 2 курсу, групи 82318-сп-2-з
спеціальності 231 «Соціальна робота»
освітньої програми «Соціальна педагогіка»
О Ю. Дегрярьова

Керівник: професор кафедри соціальної педагогіки,
доцент, д.пед.н. _____ Сущенко Л.О.

Рецензент: доцент кафедри соціальної педагогіки,
к.пед.н. _____ Соловйова Т. Г.

Запоріжжя
2020

ЗМІСТ

Вступ.....	6
Розділ 1. Теоретичні основи формування правової культури особистості.....	13
1.1. Поняття, структура та функції правової культури.....	13
1.2. Критерії сформованості правової культури у підлітків.....	26
1.3. Роль соціального педагога у формуванні правової культури учнів.....	37
Розділ 2. Дослідження правової культури підлітків.....	54
2.1. Стан правової культури підлітків школи-інтернату.....	54
2.2. Обґрунтування та впровадження програми підвищення правової культури.....	75
2.3. Результати проведення формувального експерименту.....	78
2.4. Методичні рекомендації для педагогів у роботі з підлітками щодо підвищення правової культури.....	86
Висновки.....	91
Список використаних джерел.....	95
Додатки.....	103

РЕФЕРАТ

Кваліфікаційна робота: 110 с., 6 таблиць, 50 рисунків, 92 джерела, 2 додатка.

Об'єкт дослідження: процес формування правової культури старшокласників.

Предмет дослідження: педагогічні умови формування правової культури учнів.

Мета дослідження: теоретично обґрунтувати та експериментально дослідити стан та умови формування правової культури старшокласників у закладах інтернатного типу.

Методи теоретичні (аналіз наукової літератури, узагальнення отриманої інформації); практичні (спостереження, опитування, тести, бесіди, порівняльний аналіз).

Теоретичне значення роботи полягає у визначенні поняття «правової культури», розкрито структуру та функції правової культури, визначено критерії сформованості правової культури у підлітків, розкрита роль соціального педагога у формуванні правових знань учнів, перевірений стан правової культури підлітків.

Практичне значення одержаних результатів полягає у розробці корекційної програми, спрямованої на підвищення правових знань та правової культури, розробці форм та методів роботи зі старшокласниками, методичних рекомендацій для педагогів, щодо формування правової культури старшокласників.

Галузь використання: загальноосвітні школи, позашкільні установи.

ПРАВОВА КУЛЬТУРА, СТАРШОКЛАСНИКИ, ПРАВОСВІДОМІСТЬ,
СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВЕ ВИХОВАННЯ, ПРАВОВЕ ВИХОВАННЯ
НЕПОВНОЛІТНІХ.

SUMMARY

Degtiarova O.Y. Formation of the Legal Culture of Adolescents in Boarding Institutions.

The qualifying work consists of introduction, 2 parts, findings, list of literature (92 items), 2 addenda on 8 pages. The qualifying work volume is 110 pages long, 80 of them – main text. There are 6 tables and 50 illustrations.

The qualifying work gives theoretical observe and the experimental research of legal education of high school students, describes correctional program aimed at enhancing legal knowledge and legal culture, forms and methods of working with high school students.

The research object: the process of forming the legal culture of high school students.

The research subject: pedagogical circumstances of forming the legal culture of students.

The research purpose: to theoretically substantiate and experimentally investigate the state and circumstances of forming the legal culture of high school students in boarding schools.

The research tasks are:

- theoretically substantiate the nature, structure and functions of the legal culture;
- determine the role of social teacher in shaping the legal culture of students;
- to analyze the real state of legal culture of teenagers in the boarding school;
- implement the program and monitor the level of legal knowledge;
- develop guidelines for teachers to implement the program of impact of legal culture on the teenager.

The part 1 « Theoretical foundations of legal personality culture » defines terms of legal culture, justice as a mean of educating conscious and responsible

attitude to life, as a means of promoting legitimate behavior; defines its functions and characteristics.

The part 2 « Research of legal culture of teenagers» describes diagnostic tools developed for teenage legal state research. Includes description of motivational, cognitive and regulatory criteria to form the legal socialization of adolescents.

The analysis of results has proved the effectiveness of formulated and implemented guidelines for social teacher to increase legal culture of high school students..

Keywords: legal culture, legal conscious, high school students, legal education of adolescents.

ВСТУП

Своєрідним регулятором цивілізованих стосунків у суспільстві та міжнародного спілкування є правова культура держави й кожної особистості.

Правова культура – складова й вияв духовної культури особистості, що базується на ідеї гармонійності, цілісності сучасного світу, єдності природного, соціального й духовного середовища проживання людини, історико-культурних традицій.

Формування правової культури підлітків у закладах інтернатного типу, у педагогічній науці є малодослідженим питанням. В той самий час низький рівень правової культури вихованців та випускників інтернатних закладів є явищем достатньо відомим у соціально-правовій та педагогічній практиці.

Одним із першочергових завдань сучасної педагогічної науки й практики є посилення уваги до спеціальних досліджень, присвячених проблемам виховання в підростаючих поколіннях ціннісного ставлення до права на основі прийняття, усвідомлення й утвердження ними Права й Закону як загальнолюдської моральної цінності.

Розробкою концептуальних основ формування правової культури як соціального явища, виконуючого важливу соціалізаційну роль і сприяючого вироблення активної соціальної позиції займалися такі вчені як О. Ганзенко, Н. Гурьянов, М. Заінчковський А. Капська, Я. Кічук, І. Ковчина, Ж. Пустовіт, А. Скуратівський, І. Федорук, Ю. Шемшученко В. Шишко та ін.

Проблематика, яка пов'язана з вихованням правової культури, здавна привертала до себе увагу філософів, юристів, педагогів, психологів. Вона знайшла відображення у філософському, культурологічному та юридичному аспектах у працях Арістотеля, Платона, І. Канта, Г. Сковороди, М. Бахтіна, В. Соловйова, П. Флоренського, С. Головатого, О. Скрипнюка, С. Кримського, Л. Шкляра, А. Швейцера, Т. Чайки та ін. Питання правової культури досліджувались і досліджуються В. Дубровським, Г. Давидовим,

В. Оржеховською, М. Подберезським, Н. Ткачовою, М. Фіцулою та ін. Дослідники акцентують увагу на проблемах виховання правосвідомості, гуманістичної високоморальної поведінки, превентивному вихованні, розглядають у гармонійній єдності право й мораль, підводять до висновку про правосвідомість як духовну цінність.

Зокрема, поза увагою вчених залишилася проблема специфіки правової культури у закладах інтернатного типу. Недостатньо розроблені програми правового виховання учнів у закладах інтернатного типу, що є однією з причин того, що цей процес здійснюється здебільшого стихійно, без належної координації виховних впливів різних соціально-педагогічних систем і полягає у вивченні права на уроках з «Основ правознавства» і проведенні бесід про Конституцію України.

У наукових працях вчених, педагогів та психологів особливе значення надається гуманістичному підходу до формування в учнів правової культури, що передбачає поєднання правових знань та правової поведінки (Г. Балл, С. Гончаренко, І. Зязюн, М. Костицький, В. Кремень, В. Медведєв, Н. Ничкало, С. Яковенко), підкреслюється необхідність розробки методичних посібників для вчителів з правознавства (С. Бобровник, І. Зуб, О. Наровлянський, І. Усенко) та підручників з правознавства для загальноосвітніх навчальних закладів (П. Гнатенко, В. Калашніков, К. Марков), висвітлюється психологічний досвід з проблеми інформаційного забезпечення засвоєння учнями правових знань (О. Асмолов, Б. Братусь, Л. Коган, І. Кон, О. Леонтєв, В. Шатенко, А. Титаренко), наголошується необхідність створення психологічних умов формування правосвідомості учнів, необхідності використання інноваційних педагогічних технологій (В. Кондратенко, В. Моляко, Л. Одерій, В. Оржеховська, В. Орлов, С. Сисоєва, Н. Ткачова, В. Якубовський).

За визначенням професора А. Капської, правова культура – це досягнення особистості у сфері правових стосунків, тобто ставлення людей до права і правової системи, їх переконання, цінності ідеали, що дозволяють їм регулювати свої дії у відповідності до діючих законів. З даних позицій, правова

культура – це рівень досягнень особистості в оволодінні необхідними правами та обов'язками, знаннями, уміннями та навичками і застосування їх в основних сферах життєдіяльності.

У закладах інтернатного типу процес формування правової культури має свою специфіку, оскільки виховні системи зазначених навчальних закладів орієнтовані перш за все на духовне становлення особистості учнів, створення умов для самореалізації талановитої учнівської молоді в різних видах творчої діяльності. Аналіз змісту навчання старшокласників у школах нового типу, а також соціально-педагогічного середовища цих навчальних закладів дозволяє встановити суттєву перевагу останніх з точки зору розвитку правової культури в порівнянні з традиційними загальноосвітніми навчальними закладами.

Розглядати правову культуру, на нашу думку, слід в декількох аспектах. З одного боку, її можна визначити як сукупність правових знань, духовних цінностей принципів, правової діяльності, правових звичаїв. З іншого боку, правова культура визначається як ступінь правової розвиненості особи, характер її правової діяльності і юридичної практики, рівень засвоєння суб'єктом правових норм та можливості об'єктивної оцінки та прогнозування подальшого розвитку суспільства і держави, характер участі у перетворенні правової дійсності, міру її правової активності; оволодіння культурою правового мислення. Її можна охарактеризувати і як якісний стан правового життя суспільства, що відображається в: досягнутому рівні правової діяльності; ступені правосвідомості та правового розвитку особистості; ступені свободи особистості й відповідальності держави та особи; рівні позитивного впливу права на суспільні відносини та їх упорядкування.

На жаль, на сьогоднішній день, якщо говорити про нашу державу, то високий рівень правової культури не спостерігається не лише у пересічного громадянина, часто його не вистачає навіть законодавцям, політичним лідерам, керівникам суспільних організацій. І справа не в тому, що вони не знають закону, а в тому, що вони не рахуються з ним. А це вже зневажання правом. Низький рівень правової культури, нерозвиненість у населення

юридичних традицій, що переходять у відкритий правовий нігілізм, заперечення необхідності і цінності права мають глибокі історичні корні. З покоління в покоління в Україні проявляється зневага до закону та суду, терпимість до свавілля.

Отже, проблема формування правової культури підлітків є предметом пильної уваги як науки, так і практики. Необхідність створення умов для розвитку правової компетентності дітей, ознайомлення їх з правами та обов'язками не лише своїми, а й загальнолюдськими та національними.

Якщо ми втратимо відповідний вік для формування особистості дитини, то в майбутньому ми отримаємо обмежену в морально-правовому розумінні особистість.

Об'єкт дослідження – процес формування правової культури старшокласників.

Предмет: педагогічні умови формування правової культури учнів.

Мета дослідження – теоретично обґрунтувати та експериментально дослідити стан та умови формування правової культури старшокласників у закладах інтернатного типу.

Ураховуючи вищезазначене перед нами постає **завдання:**

1. Теоретично обґрунтувати сутність, структуру та функції правової культури.
2. Визначити роль педагога в формуванні правової культури учнів.
3. Проаналізувати реальний стан правової культури підлітків в інтернаті.
4. Впровадити програму та прослідити рівень правових знань.
5. Розробити методичні рекомендації для вчителів, щодо реалізації програми впливу правової культури на підлітка.

Гіпотеза дослідження: в основу роботи покладено припущення, що ефективність впливу правової культури учнів у закладах інтернатного типу буде залежати від впровадження програми спрямованої на розвиток інтелектуальної, емоційно-ціннісної та практичних компонентах та забезпечення використання різноманітних форм роботи, що значно підвищить

рівень сформованості правової культури.

Методи дослідження:

- теоретичні (аналіз наукової літератури, узагальнення отриманої інформації);

- практичні (спостереження, опитування, тести, бесіди, порівняльний аналіз).

Теоретична значимість роботи полягає у визначенні поняття «правової культури», розкрито структуру та функції правової культури, визначено критерії сформованості правової культури у підлітків, розкрита роль соціального педагога у формуванні правових знань учнів, перевірений стан правової культури підлітків, розроблена методика проведення формувального експерименту та наданні нами методичні рекомендації для педагогів у роботі зі старшокласниками на підвищення правових знань та правової культури.

Практична значимість роботи полягає у розробці корекційної програми, спрямованої на підвищення правових знань та правової культури, розробці форм та методів роботи зі старшокласниками, методичних рекомендацій для педагогів, щодо теоретичного та практичного підходу до формування правової культури старшокласників.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ ОСОБИСТОСТІ

1.1. Поняття, структура та функції правової культури

Поняття «культура» бере свій початок від латинського слова «cultura» («обробіток, виховання, освіту, розвиток, шанування, вирощування, оброблення»), яке позначало функцію, пов'язану з набуттям знань, досвіду, з цілеспрямованим впливом людини на природу.

Поняття культури багатозначне і отримати повне уявлення про це явище можна, тільки узагальнивши різні підходи.

Соціологічний підхід дає поняття культури як сукупності всіх духовних цінностей.

Філософський підхід визначає культуру як історично сформований певний рівень розвитку суспільства, творчих сил і здібностей людини.

З точки зору антропологічного підходу культура розуміється як сукупність всіх благ, створених людиною, на відміну від того, що створила природа.

З позиції необхідності узагальнення різних підходів представляється цікавим визначення, яке дає А. Радугін: «культура - це універсальний спосіб творчої самореалізації людини через усвідомлення сенсу, прагнення розкрити і затвердити зміст, людського життя в співвіднесенні його зі змістом сущого. Культура постає перед людиною як значний світ, який надихає людей і згуртовує їх у деяке співтовариство (націю, професійну групу і т.д.). Цей смисловий світ передається з покоління в покоління і визначає спосіб буття і світовідчуження людей» [1; 42].

Ми розглядаємо правову культуру як різновид загальної культури. Так, Д. Керімов зазначає: «тисячами ниток правова культура пов'язана із загальною

культурою. Її потужний сприятливий вплив на правову свідомість, мислення, світогляд творять закони, на їх цінносні правові установи безпосереднь визначає характер законодавства, обумовлює його адекватність історичному та національному духу народу, потребам та інтересам людей» [2].

Вагомі теоретичні дослідження правової культури свого часу здійснили С. Алексєєв, В. Бабкін, П. Баранов, Н. Вітрук, М. Вопленко, Л. Гранат, О. Лукашева, Д. Керімов, О. Красавчиков, В. Нерсєсянц, О. Ратінов, В. Сальніков, О. Семітко, В. Сирих та ін. Проблему розвитку правової культури в Україні розглядають у своїх працях вітчизняні науковці: О. Ганзенко, В. Власенко, О. Дьоміна, І. Голосніченко, М. Козюбра, В. Копейчиков, Л. Макаренко, О. Макеєва, Н. Оніщенко, П. Рабінович, І. Осика, В. Селіванов, Р. Сербін, С. Сливка, Ю. Тихомиров, І. Хомишин, Т. Чепульченко, Ю. Шемшученко та ін. Процеси глобалізації сучасного світу та зближення правових систем спричинили виникнення проблеми їх впливу на національну правову культуру та збереження самобутності правової культури українського суспільства.

Нині розробкою зазначеної проблематики займаються Ю. Битяк, М. Окладна, М. Олійник, О. Проць, І. Яков'юк та ін. Водночас аналіз публікацій зазначених та інших авторів свідчить, що поза межами теоретикоправових досліджень залишається чимало важливих аспектів, пов'язаних, зокрема, із виробленням найбільш раціонального підходу до розуміння правової культури, особливостями правової культури окремих категорій населення, шляхів підвищення її рівня за сучасних умов. Відповідно, існує потреба в обґрунтуванні ефективних та методологічно виправданих напрямів вивчення цього багатовимірного і важливого для суспільства явища.

На наш погляд, правова культура займає відособлене місце в соціокультурному просторі. Повністю вона не збігається ні з одним видом культури (матеріальної, духовної, політичної й т. д.), створюючи своєрідне, унікальне поєднання як матеріальних, так і ідеальних, духовних компонентів.

Специфічним правовим феноменом є правова культура, що являє собою

систему духовних і матеріальних цінностей у правовій сфері, які є у розпорядженні певного суспільства або окремого соціального суб'єкта, що входить до його складу.

Основним питанням у контексті формування теоретико-методологічних засад правової культури наразі залишається питання її розуміння. Побіжний історичний дискурс питання формування дефініції «правова культура» дає підстави стверджувати, що більш-менш серйозні дослідження зазначеного поняття розпочалися лише у 60-х рр. минулого століття (С. Алексєєв, О. Лукашева, В. Камінська, О. Красавчиков, А. Ратінов та ін.), коли у межах радянської концепції праворозуміння зазначене поняття інтерпретувалося через категорію «соціалістична правова культура». Для наукових досліджень 70-х рр. характерним є розуміння правової культури переважно як явища, що ґрунтується на повазі особи до соціалістичного права та правопорядку і в основу якого покладено знання законів та дотримання норм «кодексу будівника комунізму». У 80-90-х рр. з'являються праці, що охоплюють досить широкий спектр проблем правової культури (О. Аграновська, П. Баранов, Н. Гранат, І. Кейзеров, Л. Машуков, В. Сальников, В. Сирих, В. Шишкін та ін.). Але у радянські часи правова культура розглядалася як владний спосіб реалізації соціально-правової діяльності людей, а умовами такої діяльності були авторитет законів та владних структур, довіра до них з боку населення. Загалом, у зазначений період серед підходів до розуміння правової культури пріоритет надавався соціологічному та функціональному підходам, які до того ж основною цінністю визнавали закон, а не право. У визначеннях правової культури, сформульованих у 90-х рр., стає помітним акцентування на суб'єктно-психологічних складниках, зокрема, на рівні правових знань суб'єкта, розумінні ним права, ідейно-правовому стані суспільства тощо.

Так, В. Камінська та О. Ратінов вважали, що правова культура – це система матеріалізованих ідеальних елементів, що належать до сфери дії права та відображаються у свідомості та поведінці людей. Т. Синюкова розглядала правову культуру як сукупність норм, цінностей, юридичних інститутів,

процесів і форм, які виконують функцію соціоправової орієнтації людей у конкретному суспільстві. На думку С. Алексеєва, правова культура – це певного роду юридичне багатство, що має вираз у досягнутому рівні розвитку регулятивних якостей права, юридичної техніки, духовної культури та правового прогресу. Досліджуючи структуру правової культури особи, науковець особливо виділяє суб'єктивний чинник, акцентуючи увагу на особистих, психологічних властивостях людини, спрямованості її дій та вчинків, пов'язаних із правовою поведінкою.

Правова культура є невід'ємною складовою загальної культури суспільства, його окремих суб'єктів (як індивідуальних, так і колективних).

Правова культура пронизує всю систему правової реальності від процесу формування та виникнення права до реалізації приписів останнього в системі суспільних відносин, у поведінці соціальних суб'єктів.

Правова культура, її формування та існування перебувають у тісному нерозривному зв'язку та взаємодії з іншими складовими культури: її політичним, моральним, естетичним тощо, аспектами. Проте не лише ці компоненти пов'язані та впливають на правову культуру, вона, своєю чергою, досить потужно, а іноді й визначальним чином бере участь у формуванні політичної культури, суспільної та індивідуальної моралі, естетичних канонів тощо.

Подане тлумачення правової культури дає змогу розглянути її (відповідно, дати визначення) в широкому та вузькому сенсі.

У широкому розумінні правова культура є суспільно-правовим феноменом, який охоплює результати сукупного правового досвіду суспільства, насамперед право, правосвідомість, правову діяльність, систему правовідносин, законність і правопорядок тощо, який відображає якісний рівень розвитку правового буття, зокрема його матеріальний бік.

У вузькому розумінні правова культура є системою духовно-правових цінностей: правових знань, уявлень, світоглядно-правових орієнтацій, що відображаються в правовій свідомості й органічно поєднані із соціально-

правовою активністю суб'єкта щодо освоєння та створення суспільно-правового буття.

Правову культуру можна розглядати як певну структуру, що функціонує, а також як систему цінностей, які вона створює та пропонує суб'єкту. Отже, варто вести мову про структурний, функціональний та аксіологічний аспекти правової культури. При цьому:

- структурний (статичний) аспект правової культури характеризує її склад, внутрішню будову;

- функціональний (динамічний) аспект правової культури стосується процесу її формування, виникнення, розвитку, взаємодії окремих структурних елементів правової культури між особою, а також з іншими соціальними явищами, насамперед мораллю, політичною та управлінською культурами;

- аксіологічний (ціннісний) аспект правової культури розкриває систему цінностей, створених під час розвитку суспільства (окремого соціального суб'єкта) і накопичених людством (окремим суб'єктом) у галузі права.

Якщо охарактеризувати структурний аспект правової культури (визначити її структуру), то її можна окреслити у вигляді єдності таких п'яти елементів:

- системи юридичних норм як правил поведінки, що зовні відображені у системі нормативно-юридичних актів та актів індивідуального регулювання;

- сукупності правовідносин, тобто суспільних відносин, урегульованих за допомогою юридичних норм;

- сукупності суб'єктів права (фізичних та юридичних осіб, держаних і недержавних органів, їх посадових осіб, суспільних і політичних організацій, соціальних груп, соціальних спільнот тощо), які є учасниками правовідносин;

- правосвідомості, тобто сукупності уявлень, суджень, емоцій і відчуттів щодо правової дійсності в цілому й окремих елементів системи духовного відображення правової дійсності, носіями якої виступають суб'єкти права;

- режиму законності та правопорядку, які притаманні конкретному суспільству, тобто стану фактичної впорядкованості суспільних відносин,

урегульованих за допомогою правових засобів, зміст яких становлять правомірні дії суб'єктів права.

В юридичній літературі багато уваги приділено класифікації проявів правової культури. Це обумовлено тим, що метод класифікації надає можливість більш точно й усебічно провести опис та аналіз об'єктів пізнання, в тому числі такого специфічного, яким є правова культура.

Залежно від того чи іншого критерію поділу в юридичній літературі виділяють такі види правової культури:

- за кількісною характеристикою суб'єкта, що виступає носієм правової культури, можна говорити про правову культуру:

- окремого суспільства;

- окремих соціальних груп (у тому числі суспільних страт); о правову культуру окремої особи;

- за якісними параметрами правова культура може бути: звичайною, тобто такою, що збігається з узвичаєним у певному суспільстві рівнем правової культури в той чи інший період суспільного розвитку;

- високою, тобто правовою культурою суб'єкта, рівень якої значно перевищує загальноприйнятий рівень правової культури пересічного громадянина відповідного суспільства;

- низькою (або обмеженою), тобто рівень якої є нижчим за звичайний, що обумовлено невисоким розвитком загальної культури суб'єктів, її носіїв чи з інших причин (історико-соціальних особливостей буття конкретного суб'єкта);

- за віком особи - носія культури виділяють правову культуру: о дитини;

- підлітку;

- повнолітньої особи;

- за родом занять особи – носія культури виділяють правову культуру: о професійних юристів, яку, своєю чергою, можна поділити на: правову культуру юристів-практиків і вчених-правознавців;

- держслужбовців;

- підприємців;

- найманих працівників; тощо;

За територіальною поширеністю можна вести мову про правову культуру:

- локальну, тобто окремих територій держави; о загальнодержавну;
- міжнаціональну (наприклад, правову культуру населення Європейського союзу).

Виокремлюють й інші види правової культури. Кожен із зазначених видів правової культури охоплює певні рівні, а саме:

- інформаційний рівень, тобто обізнаність (знання) суб'єктом положень, які знайшли відображення у праві, ступінь усвідомлення та розуміння їх змісту;
- емоційно-психологічний рівень, тобто відношення до права як регулятора суспільних відносин, погляд на необхідність і соціальну корисність права;
- поведінковий рівень, тобто реалізація суб'єктом юридичних норм у процесі життєдіяльності.

Як елемент правової системи суспільства правова культура відіграє певну роль у цій системі та, відповідно, має певне значення для нормального існування суспільства. Це проявляється у функціях, які виконує правова культура у системі суспільної організації.

Сучасна юридична наука виділяє такі основні функції правової культури:

- регулятивну, яка пов'язана з тим, що правова культура безпосередньо впливає, з одного боку, на формування права, а з другого, на реалізацію суб'єктами його норм;
- пізнавальну, яка полягає в тому, що забезпечує інформування та бере безпосередню участь у засвоєнні суб'єктами правової інформації про правові цінності, ідеали тощо;
- нормативно-аксіологічну, яка пов'язана з тим, що через правову культуру суб'єкти дають оцінку своїм правовим діям, поведінці інших осіб, рівню правопорядку, розвитку законодавства, стану законності тощо;
- правосоціальну, яка полягає в тому, що через засвоєння певної системи цінностей, ідеалів тощо, конкретної правової культури відбувається процес

соціалізації особи у конкретній спільноті;

- комунікативну, яка забезпечує спілкування соціальних суб'єктів у правовій сфері, вона існує через це спілкування і впливає на нього;

- прогностичну, яка забезпечує процес правотворчості та реалізації права, правомірну поведінку громадян, їх соціальну активність, містить аналіз тенденцій, характерних для всієї правової системи.

Зазначені функції в своїй єдності визначають місце та значення правової культури у правовій системі, забезпечують її участь у формуванні конкретних суспільних інститутів, суспільства в цілому.

Вона знаходиться в органічній єдності і взаємозв'язку з іншими галузями культури – політичної, етичної (моральної), естетичної. Між тим, в юридичній науці, як і в культурології, немає єдиного розуміння ні самого терміна «культура» взагалі, ні правової культури зокрема.

Так, Є. Аграновська представляла правову культуру у вигляді «системи поглядів, оцінок, переконань, які визначають правову поведінку» [3].

В. Камінська і А. Ратінов під правовою культурою пропонували розуміти «систему ідеальних культурних елементів, що відносяться до сфери дії права, та їх відображення в свідомості і поведінці людей» [4].

Автори підручника під редакцією В. Корельського, В. Перевалова визначають поняття правової культури через перерахування факторів, що впливають на неї, і елементів, що складають її структуру: «Під правовою культурою розуміється обумовлене всім соціальним, духовним, політичним та економічним ладом якісний стан правового життя суспільства, що виражається у досягнутому рівні розвитку правової діяльності, юридичних актів, правосвідомості і загалому рівні правового розвитку суб'єкта (людини, різних груп, всього населення), а також ступеня гарантованості державою і громадянським суспільством свобод і прав людини» [5].

На сучасному етапі розвитку соціолого-правової думки поряд із зазначеними елементами правової культури, дослідники в рамках її змісту виділяють оцінний компонент.

Так, Т. Наумова вважає, що «правова культура – одна з форм соціально-значимої творчої діяльності людей у сфері державно-правових відносин, виражена у правових нормах, інститутах і здібності оцінки даних явищ» [6].

І. Іванніков визначає, що «правова культура – це одна з форм соціально-значимої творчої діяльності людей у сфері державно-правових відносин. Вона виражена у правових нормах, інститутах і здібності оцінки даних явищ» [7, 69].

Н. Матузов і А. Малько не формулюють визначення поняття правової культури, відзначаючи лише, що в широкому плані правова культура охоплює всі правові цінності, що існують в даний час в даній країні висловлює етику взаємовідносин суб'єктів суспільного життя з правом, законами, іншими юридичними феноменами [8; 55].

І. Ковальова розглядає поняття правової культури, виходячи з наступної передумови: для чого створюються, чому служать правові встановлення. «Одна справа, – говорить І.В. Ковальова, – якщо вони створені і використовуються в інтересах держави, суспільства, переважної, підрівнюють індивідуальності. Тобто, якщо право являє собою, наприклад, «зведену в закон волю панівного класу», як це трактувалося марксистами. І зовсім інша, якщо правові встановлення захищають людину, яка живе в суспільстві, державі, в тому числі і від свавілля тієї ж держави. В останньому випадку вони і можуть розглядатися як феномени культури. Тоді правова культура – це обробка, оформлення, облагороджування життя людей за допомогою і з допомогою реалізації правових відносин, встановлень, установ» [9].

Як видно з наведеного вище, домогтися скільки-небудь однакового визначення поняття правової культури навряд чи можливо, та, напевно, і не потрібно, оскільки це дуже широке і неоднозначне поняття, щоб бути однозначно визначеним.

Представити в повній мірі суть правової культури не можна, не виділяючи її логічну структуру. Слід, однак, відзначити, що питання про структуру правової культури у вітчизняній юридичній літературі є дискусійним.

У структурі правової культури виділяють наступні найбільш великі елементи: право як систему норм, що виражають зведену в закон державну волю; правовідносини як систему суспільних відносин, учасники яких мають взаємні права та обов'язками; правосвідомість як систему духовного відображення всієї правової дійсності; правові установи як систему державних органів і громадських організацій, що забезпечують правовий контроль, реалізацію права, правова поведінка, рівень розвитку правової діяльності [12; 24].

Крім зазначених структурних елементів правової культури інші автори включають до неї також «законність і правопорядок», «критерії політичної оцінки права і правової поведінки, правову науку».

Підсумовуючи усі виділені в літературі компоненти І. Іванніков узагальнив таку структуру правової культури:

- 1) правосвідомість;
- 2) право;
- 3) правові відносини;
- 4) законність і правопорядок;
- 5) правомірна діяльність суб'єктів;
- 6) державно-правові інститути;
- 7) юридична наука;
- 8) юридичні акти » [13; 58].

Слід зазначити, що І. Іванніков абсолютно правильно поставив на перше місце у наведеному переліку правосвідомість, оскільки воно є найважливішим елементом правової культури. Правосвідомість – є результат і процес відображення права у свідомості людей. Воно втілюється в сукупності знань і оцінок як самого права, так і реальної практики правових відносин, що існують в даному суспільстві.

Зазвичай виділяють кілька рівнів правової свідомості: повсякденний, професійний і теоретичний. Особливістю буденного рівня правосвідомості є те, що воно обмежене повсякденними рамками життя людей при їх зіткненні з

правовими явищами. Буденне правова свідомість реалізується людьми, які у своїй діяльності керуються правовими почуттями, правовими навичками, правовими звичками і несистематично придбаними правовими знаннями.

Правові почуття містять в собі суб'єктивну установку по відношенню до різних сторін і ознаками соціальної дійсності. Люди здатні, наприклад, викликаючи почуття свободи і незалежності, почуття обов'язку перед іншою особою або суспільством, почуття справедливості.

Правові навички звільняють свідомість індивідуума від необхідності кожного разу обдумувати спосіб регуляції дій. Вони дозволяють йому зосередитися переважно на осмисленні загальних цілей своїх дій, умов і засобів їх виконання, на контролі й оцінці результатів.

Буденний рівень правової культури формується засобами масової інформації, літературою, кіно. Саме по собі телебачення, преса, радіо не мають відношення до правової культури, але своїми засобами вони постійно поповнюють її.

Наступним рівнем правової свідомості є професійний. Він вкладається в осіб, що спеціально займаються правовою діяльністю, наприклад, юристів. Цьому рівню властива систематизованість знання і розуміння правових явищ та відповідної області професійної діяльності (судді, працівники ОВС, адвокати і т.д.).

Нарешті, третій, найвищий рівень правової свідомості – теоретичний. Він припускає наукові знання про сутність, характер і взаємодію правових явищ всього правового життя суспільства, цілісного механізму правового регулювання, а не якихось його окремих проявів (як це розглядається на професійному рівні). Теоретична правова свідомість своїм найближчим завданням бачить не регулювання вчинків, поведінки людей у сфері права, а націлене на перетворення, зміна правової свідомості, з тим, щоб воно відповідало об'єктивним параметрам права, правовим нормам на рівні сучасності.

Під функціями правосвідомості розуміють основні напрями психічного й

інтелектуального впливу та взаємодію правосвідомості та її носіїв з навколишнім державно-правовим середовищем, що проявляються в різноманітних юридичних формах (в тому числі юридично значимих діянь).

Залежно від спрямованості впливу та взаємодії правосвідомості з правовою дійсністю виділяють оціночну, регулятивну, пізнавальну та прогностичну функції. При цьому вважається, що:

- регулятивна функція правосвідомості пов'язана з тим, що через систему правових уявлень, установок, цілей тощо, носієм яких є певний суб'єкт, вона впливає на його правову поведінку. Важливо звернути увагу, що правосвідомість не зовнішній, а внутрішній фактор впливу на правову поведінку особи, тому регулятивний вплив правосвідомості знаходить свій прояв у психологічно свідомій сфері юридичних процесів;

- оціночна функція правосвідомості полягає в тому, що за допомогою правосвідомості відбувається осмислення й оцінка правової дійсності суб'єктом, виходячи з відповідності або невідповідності її певним критеріям, які мають значення для цього суб'єкта;

- пізнавальна функція правосвідомості забезпечує процес не лише сприйняття, а й пізнання права. Це обумовлено тим, що свідомість загалом, а правосвідомість зокрема є процесом одночасного відображення, узагальнення й осмислення інформації щодо навколишнього середовища, в тому числі правової дійсності;

- прогностична функція правосвідомості полягає в тому, що саме через правосвідомість її носії мають можливість прогнозувати як наслідки своїх діянь у правовій сфері, так і перспективи та напрями розвитку процесів та інститутів правової сфери.

Правова культура забезпечує здійснення певних функцій. Найважливішими серед них є:

- пізнавально-перетворювальна;
- регулятивна;
- аксіологічна;

- комунікативна;
- прогностична.

Пізнавально-перетворювальна функція правової культури підпорядкована завданню формування правової держави і громадянського суспільства, інтегрування громадських, групових і особистих інтересів, постановці людини в центр суспільного розвитку, правової та моральної справедливості.

Регулятивна функція правової культури забезпечує стійкий і динамічний прояв всіх елементів правової системи. На цій основі вона здійснює консолідацію та гармонізацію суспільних відносин, окреслює межі соціальних контурів і поведінки людей. Завдяки їй правова культура впорядковує відносини між людьми в суспільстві і певним чином їх унормовує.

Аксіологічна функція правової культури дає можливість оцінити різні суспільні явища і процеси, пропонуючи з цією метою специфічні правові критерії та оцінки. Поряд з цим, вона дає можливість оцінити самі правові норми та інші елементи, що складають у сукупності рівень правової культури конкретного суспільства.

До комунікативних характеристик права можна віднести наступні:

- 1) право з'являється і діє лише в ситуаціях людського спілкування, саме по собі є системою повідомлень;
- 2) право є публічним феноменом, він відкритий для пізнання і оцінки будь-якими особами;
- 3) канали передачі правової інформації, є формалізованими, контролюються органами, її створюють, а також регулюються законодавством;
- 4) правова інформація (норми права) виробляється в масових масштабах і єдиних процесуальних формах;
- 5) правова інформація виражена в специфічній мовній формі [16; 22].

Виділяють, крім того, прогностичну функцію правової культури, яка включає аналіз тенденцій, характерних для всієї правової системи [17], а також виховну функцію, яка виявляється в тому, що правова культура служить засобом виховання свідомого і відповідального ставлення людей до життя,

засобом пропаганди правомірної поведінки [18; 33].

Формування правосвідомості молоді має ґрунтуватися на роз'ясненні призначення і сенсу правових настанов, що сприятиме глибокому усвідомленню їх ролі, соціальної значимості, доцільності і необхідності дотримання. Провідною ідеєю у формуванні правової свідомості має бути «ідея права», тобто внутрішня узгодженість з його сутністю, визнання права такою соціальною цінністю, якій відводиться чільне місце в ієрархії соціальних цінностей. Виконання індивідом вимог правових норм має ґрунтуватися на переконанні в їх загальнообов'язковості і справедливості.

В наш час вивчення правосвідомості підлітків об'єктивно вимагає комплексного використання психоаналітичного і культурологічного підходів, що дозволяє розглядати молодь не тільки як особливу вікову категорію, правосвідомість якої характеризується певними психофізіологічними особливостями, але й як частину соціальної структури суспільства, наділену загальними і специфічними матеріальними й духовними потребами та інтересами, світоглядними уявленнями і переконаннями, які багато в чому визначають відмінні риси її правосвідомості.

Правосвідомість Н. Ю. Коваленко пропонує визначати як інтегративне, стійке особистісне утворення, яке включає системні знання про право, емоційно-оцінне відношення до правових явищ і правопорядку, правову установку і виражається у свідомому, добровільному виконанні правових норм. Структурними компонентами правосвідомості підлітків відповідно постають правові знання, правові оцінки (уявлення), правові установки, правова активність.

1.2. Критерії сформованості правової культури у підлітків

Зарубіжні та вітчизняні вчені в галузі педагогіки та психології різнопланово досліджують стан правової культури через основні її складові

(Б. Скіннер, Г. Холл, Д. Брунер, Ю. Гільбух, В. Давидов, Б. Ельконін, Г. Костюк, О. Тализіна та ін.) [23; 72].

Процес формування правової культури будується відповідно з основними компонентами правової культури до якої входять: інтелектуальний, емоційно-ціннісний і практичний компоненти [22; 9].

В юридичній науці головним чином розглядається філософський, етичний компонент правосвідомості (В. Головченко, І. Ільїн, Ю. Дмитрієнко, О. Мурашин, Ю. Калиновський, М. Кельман та ін.). На сучасному етапі розвитку юридичної науки давно намітився соціологічний підхід до дослідження правосвідомості, який спрямований на вивчення відносин суб'єктів у галузі права (О. Бандура, В. Бех, А. Бова, Н. Коваленко, П. Макушев та ін.).

Правова дійсність є особливою галуззю соціального життя суспільства, котра зумовлюється правом, його впливом на суспільні відносини. Правова дійсність, як різновид соціальної дійсності, складається з двох компонентів: ідеального та матеріального.

Галузь ідеального визначається свідомістю, а галузь матеріального – соціальною практикою. Стосовно правової дійсності ідеальне та матеріальне проявляються у правосвідомості, законодавстві й реалізації права. Дані правові явища взаємозумовлені на рівні закономірностей так, що зміни в одних явищах обов'язково викликають відповідні зміни в інших. Позитивне ставлення до закону, права, знання громадянами своїх прав і обов'язків перед державою та суспільством є важливими в процесі формування правової свідомості та правової культури.

За допомогою правосвідомості відбувається відображення правової дійсності, що передбачає осмислення та розуміння значення й важливості права; оцінку права; усвідомлення важливості й значущості створення розвиненої системи законодавства; сприйняття процесу й результатів реалізації права; співвідношення правових цінностей із іншими цінностями (моральними, політичними, національними, патріотичними та ін.).

Аналіз елементів у структурі правосвідомості стає необхідною умовою вивчення взаємозв'язків різних результатів духовного відображення правової дійсності.

Структура правосвідомості в гносеологічному аспекті складається з двох рівнів відображення правової дійсності: правової ідеології та правової психології.

Правова психологія, котра виникає під безпосереднім впливом правової дійсності, виступає початковим емпіричним ступенем правосвідомості. Головною відмінністю правової ідеології є та обставина, що вона представляє більш високий концептуальний рівень правосвідомості.

Правова ідеологія – це система ідей, теорій, поглядів про сутність, соціальне призначення права, про можливості його використання для вирішення соціальних проблем.

Правова психологія – це сукупність емоцій і почуттів, звичок, традицій, настроїв, які виражають ставлення соціальних груп до діючого й бажаного права, законності. Вона характеризує саме переживання, почуття, думки людей, які виникають у зв'язку з виникненням норм права, станом діючого законодавства та практичним здійсненням його вимог.

На думку деяких представників психологічної школи, саме право закладене в характері особистості, його переживаннях, які й складають основу його поведінки. Правова психологія є відображенням у різних сферах відносин людей, які живуть у державному та організованому суспільстві й утворюють нації, народності, класи, групи населення.

У формуванні правової психології задіяні не лише всі члени тієї чи іншої соціальної групи, а й члени суспільства в цілому. При цьому індивіди та соціальні групи керуються своєю буденною свідомістю. У правовій психології відображено безпосередній досвід людей у правових відносинах, практична участь у правовій сфері суспільного життя. Правова психологія є практична правова свідомість, яка засновується на правових почуттях, настроях і переживаннях, вона пов'язана з елементарною свідомістю правових фактів,

явищ, їхньою оцінкою, що виражається і в правових почуттях, і в правових навичках, звичках.

Діючі у суспільстві правові норми стосуються потреб та інтересів певних соціальних груп, члени яких усвідомлюють ці норми й у відповідності з національним, віковим, професійним положенням виробляють до них своє певне психологічне відношення – настрої, почуття, звички. Даний підхід до визначення структури правосвідомості є досить обмеженим.

Структура правосвідомості – це множина складних утворень, які різняться між собою лише в строго визначеному відношенні й нерівномірністю розвитку окремих сфер правосвідомості.

Як і будь-яка інша сфера людської свідомості (ділова, етична, побутова, політична та ін.), правосвідомість формується на відповідній реальній основі, є відносно самостійним утворенням і виконує лише їй властиві функції. Правосвідомість є безпосереднім провідником права у суспільну діяльність. Відповідно, правомірна чи неправомірна поведінка – це результат певної сукупності компонентів правової свідомості.

Особливий інтерес для нас представляє функціональна структура правосвідомості (Я. Кічук, О. Кобець та ін.), яка включає в себе когнітивний, афективний і вольовий компоненти, котрі слугують основою для встановлення трьох основних функцій правової свідомості: пізнавальної, оцінювальної та регулятивної. Кожна з цих функцій має свої основні компоненти.

Таким чином, формування правової культури здійснюється за трьома основними напрямками, відповідних основним компонентам правової культури, які взаємопов'язані і взаємозалежні:

- інтелектуальному – правові знання, уміння і навички, які реалізуються в життєдіяльності людини;
- емоційно-ціннісним – система поглядів і морально-правових цінностей, які забезпечують адекватну оцінку якості правового життя суспільства;
- практичному – виконання правових норм, соціально-активна позиція у правоохоронній діяльності [31; 29].

Н. Коваленко, вивчаючи проблеми формування правосвідомості та правової культури студентської молоді, пропонує наступні критерії та показники їх сформованості: інтелектуальний (знання основних правових понять і норм); оцінний (оцінка явищ правової дійсності з позицій законності, справедливості та доцільності); емоційний (позитивні чи негативні емоції з приводу явищ правової дійсності); мотиваційно-ціннісний (правове вдосконалення; морально-ціннісна мотивація в процесі засвоєння правових знань; відношення до права й до закону); вольовий (прагнення і внутрішня готовність студентів до розвитку правосвідомості та правової культури; здатність проявити духовний імунітет до вчинення правопорушень); поведінковий (діяльність студентів на творчий розвиток стимулювання його професійної активності; законність, активність, результативність, діяльність у застосуванні правових норм)

В. Мухін, вивчаючи проблеми формування професійної правосвідомості, пропонує в структурі правосвідомості виділяти три компоненти: когнітивний (раціонально-ідеологічний) компонент правосвідомості забезпечує певний запас правових знань у майбутніх професіоналів; емоційно-психологічний компонент представляє сукупність настроїв, почуттів і переживань, у яких виражене відношення до права та відображено правову дійсність у чуттєво-емоційній формі; практичний компонент правосвідомості відображає її практичний, дієвий характер і характеризується конкретним стійким відношенням до правової дійсності.

Я. Кічук розглядає проблеми формування правосвідомості майбутніх учителів у педагогічних коледжах, у структурі правосвідомості виділяє такі критерії та показники сформованості правосвідомості: змістовий (знання права та правові переконання); емоційно-оцінний (відношення особистості до явищ правового порядку крізь призму поведінкових установок); діяльнісно-функціональний (готовність майбутнього вчителя до ціннісно-правової діяльності громадсько-педагогічного характеру).

Технологія ефективного формування правової культури становить цілісну систему, що включає поетапні взаємопов'язані дії:

- 1) визначення цілей і пріоритетів процесу формування правової культури;
- 2) діагностика рівнів правової культури;
- 3) цілепокладання;
- 4) визначення педагогічних умов успішного формування правової культури;
- 5) організацію освітнього процесу, спрямованого на формування правової культури, відповідно до його основними етапами;
- 6) співвіднесення досягнутих показників з планованими [15; 24].

Перший компонент розділяє різні стратегії формування інтелектуальної культури учнів. Перша – формування мислення завдяки змістові та системі понять кожного навчального предмета. Суть цього підходу в припущенні, що процес засвоєння знань є одночасно процесом формування інтелектуальної культури (Н. Менчинська, Д. Богоявленська, В. Беспалько та ін.). Друга – цілеспрямоване, поетапне формування загальнонавчальних інтелектуальних вмінь в умовах оптимізації навчального процесу (В. Паламарчук, О. Савченко, А. Паламарчук та ін.). На наш погляд, інтелектуальна культура є своєрідною характеристикою особистості, в якій проглядається широка загальна ерудиція, міцна система знань у певній галузі науки, гнучкість і оперативність розумових дій, високий рівень творчого мислення, навички пізнавальної активності [15; 25].

Ефективним засобом формування інтелектуальної культури старшокласників є правознавство, як навчальний предмет. Саме уроки правознавства в першу чергу сприяють розвитку у школярів абстрактного і логічного мислення, інтелектуальних якостей особистості, аргументації доказу суджень, відточують гнучкість розумових здібностей [9; 36].

Інтелектуальна культура особистості є одним з структурних компонентів правової культури особистості, як цілісного та системного явища. Інтелектуальна культура залежить і одночасно впливає на розвиток всіх

видових підсистем особистісної культури, пов'язаних між собою.

Як свідчить аналіз сучасної педагогічної теорії і практики, проблема формування інтелектуальної культури старшокласників засобами права ще недостатньо розроблена[16; 21].

Ми спробували подати модель інтелектуальної культури старшокласника, яка базується на наступних принципах: цілеспрямованості, мотиваційної забезпеченості, активізації пізнавальної діяльності учнів, операційно-системного формування вмінь, зворотнього зв'язку. У більшості досліджень пізнавальна самостійність учня визнається як сформованість прагнення і уміння пізнавати в процесі цілеспрямованого пошуку [17; 23].

Правову культуру особистості в контексті дослідження тлумачимо як поліфункціональне особистісне утворення, яке є результатом формування основ правосвідомості та навичок саморегуляції правової поведінки на основі ціннісно-мотиваційного ставлення до суспільних норм життя.

У процесі аналізу феномену правової культури в історії наукової думки акцентована увага на педагогічних аспектах цієї проблеми, зокрема, на особливостях формування основ правової культури учнів школи I ступеня. В термінологічне поле дослідження введено поняття «правова культура школяра», яке розуміємо як інтегративне особистісне утворення, що є результатом формування правових знань, правосвідомості та правотворчої поведінки підлітка.

Особливе місце правової культури в загальній системі культури обумовлено роллю права як соціального явища. Всебічний підхід до розуміння права вимагає відмежувати його від таких явищ, як безправ'я, правовий нігілізм. Автор наголошує, що правова культура також є відмінною від правової безкультурності, яка пов'язується із правовою безграмотністю, з відсутністю правових знань, вмінь і навиків правомірної діяльності та поведінки особи, негативним відношенням до права, правових та культурних цінностей народу, держави і суспільства.

Під правовою культурою підлітків пропонуємо розуміти сполучення

інтелектуально-вольових і морально-психологічних інтегрованих складових, які узгоджено взаємодіють та проявляються у правосвідомості, розумінні та почуттях, навичках та звичках, що регулюють власну поведінку у визначенні правомірної мети, правомірних шляхів та засобів її досягнення, справедливості, нетерплячості до правопорушень, відповідальності, усвідомленій потребі у правовій самоосвіті.

Критеріями і показниками правової культури підлітка виступають:

- інтелектуальний – забезпечення правовими знаннями і вміннями, які сприяють успішній життєдіяльності у нових соціально-економічних умовах;

- мотиваційно-ціннісний – формування гуманістичних життєвих установок, потреба у правовому удосконаленні, розуміння цінності права і його установок, а відповідно необхідності поваги і дотримання законів держави, прав особи;

- регулятивний компонент – прояв правової культури у поведінці, спілкуванні, переконанні, активна правова діяльність.

В дослідженні розглянуто процес формування основ правової культури старшокласника як сукупності взаємопов'язаних компонентів: когнітивно-знаннєвого, мотиваційно-ціннісного та поведінково-діяльнісного.

Когнітивно-знаннєвий компонент визначається сукупністю правових знань і уявлень та утворює надійну інтелектуальну основу, без якої адекватне осмислення учнями правових норм не можливе (знання та уявлення дітей про права та обов'язки громадянина, правові принципи, державні та народні символи, історію країни та рідного народу, власного родоводу тощо).

Мотиваційно-ціннісний компонент характеризується рівнем сформованості у школярів правосвідомості на основі правових ціннісних орієнтацій та правових мотивів, що утворюють необхідну емоційно-почуттєву основу освоєння учнями правових канонів (позитивні переживання правових знань, правові судження, правові почуття і переконання, потреба розширювати правовий світогляд, бажання брати участь у суспільній праці, обрядах, святах тощо).

Поведінково-діяльнісний компонент відповідно синтезує набуті правові знання та ціннісне ставлення школярів до них і уможливорює матеріалізацію результатів цього синтезу в поведінкових програмах дітей (правові вчинки, правотворча діяльність, здатність до співпраці з іншими, реалізація усвідомлених правових знань у правовій поведінці).

Аналіз психолого-педагогічних засад формування у школярів основ правової культури дозволив передбачити, що, основні психічні новоутворення цього віку (довільність психічних процесів, виникнення й розвиток рефлексії, здатність до побудови внутрішнього плану дій та до саморегуляції власної діяльності тощо) активно сприяють формуванню й розвитку правової свідомості та правової поведінки дітей. У той же час стає зрозумілим, що правова культура учнів не формується спонтанно, а виступає результатом спільної виховної роботи школи, сім'ї та громадськості.

Надзвичайної ваги для виховання основ правової культури школярів набуває позаурочна виховна робота, яка забезпечує особистісно зорієнтоване спрямування процесу правового виховання з урахуванням вікових особливостей дітей (потреб в ігрових ситуаціях, зразках для наслідування, емоційно-почуттєвих акцентах, конкретно-образному мисленні); доповнює, розширює, поглиблює систему правових знань, світоглядних установок; сприяє проявам творчості та ініціативи учнів і педагогів; є важливим механізмом об'єднання зусиль школи та родини у правовому вихованні дітей. Позаурочна робота не регламентована програмами, часом та місцем проведення, а відтак – має широкі можливості у виборі змісту, форм, методів, прийомів, засобів її організації в початковій школі.

Позаурочну роботу з формування у школярів основ правової культури розуміємо як систему взаємодії вчителя та учнів, що здійснюється в позаурочний час з метою розширення й поглиблення знань, умінь і навичок, якими оволодівають учні в процесі вивчення основ громадянської освіти, що зміцнює ціннісні орієнтації та мотивацію правової поведінки школярів, залучаючи їх до практично-творчої діяльності у правовій сфері.

Структурно-компонентний аналіз феномену правової культури дав змогу з'ясувати критеріальний апарат дослідження. Зокрема, для когнітивно-знаннєвого компоненту визначено критерій володіння правовими знаннями (показники: обсяг правових знань, адекватність правових уявлень соціально прийнятним моральним нормам, рефлексивна реакція на коло своїх прав і обов'язків); для мотиваційно-ціннісного компоненту – критерій мотиваційно-ціннісного забезпечення правової свідомості (показники: характер морально-правових цінностей, глибина усвідомлення морально-правових якостей особистості, адекватність правової самооцінки); для поведінково-діяльнісного – критерій творчої самореалізації у правовому вчинку (показники: відповідальне ставлення до доручень, дотримання слова, вияв правової активності в ситуації сумісної діяльності з іншими, проектування правового вчинку).

Дослідники розрізняють в даній якості два аспекти: мотиваційний і процесуальний. Мотиваційний зумовлює потребу і прагнення особистості до пізнання. Це виявляється в активному сприйманні, допитливості, пізнавальних інтересах, самотійному ставленню до результатів праці, у потребі в самоконтролі. Проте мотиваційна сторона пізнавальної самотійності не забезпечує і не формує саме по собі технологічної, процесуальної сторони пізнання, тобто не забезпечує оволодіння засобами і способами пізнання, тими практичними і інтелектуальними можливостями особистості, які зумовлюють виконання самого механізму пізнання, інакше кажучи, вміння пізнавати в процесі цілеспрямованого пошуку.

Обидві сторони пізнавальної самотійності впливають одне на одну і є структурно неподільними. Водночас кожна з них досліджується як особливий об'єкт впливу, як риса особистості, яка може існувати незалежно від іншої. Іноді ж буває навпаки: учень знає і вміє, але не виявляє пізнавальних інтересів, допитливості чи активності [31; 22].

На будь-якому рівні навчання мова йде не про звичайну допитливість і прагнення до самотійності, а про глибокий вплив на пізнавальну діяльність школяра, спонукання його до активного й осмисленого засвоєння знань і

способів дій.

Емоційно-ціннісний компонент посідає центральне місце в структурі правосвідомості. Від рівня відношення до правових явищ залежить і рівень знання права, оскільки прагнення до отримання правової інформації закладено у відношенні до права, і рівень правової установки підлітка. Загальнокультурна підготовка базується на знанні та дотриманні законів [21; 18].

Н. Ткачова [6] зазначає, що важливе значення для процесу формування правових понять, а отже й для формування когнітивного компоненту має правильне розуміння правових понять, явищ. Емоційна насиченість сприяє підвищенню мотивації, викликає інтерес до права.

Граючи, навіть і підлітки отримують додаткову правову інформацію. В ході пошуку рішень, учні можуть відпрацьовувати навички правомірної поведінки в ситуаціях, які дуже часто трапляються в житті [19; 34].

Практично-дійовий компонент передбачає включення учнів у досить широку сферу практичних дій: трудову, громадську, художню, технічну та інші види діяльності, в широке коло соціальних відносин, озброєння різнобічною інформацією, досвідом спілкування.

Формуванню в учнів наукового світогляду сприяє наступність у навчанні та здійснення міжпредметних зв'язків. Особливо великого значення мають такі міжпредметні взаємодії, які дозволяють учням всебічно охопити всі властивості і зв'язки об'єктів, які вивчаються.

Отже, розроблений зміст діяльнісно-практичного компоненту правової культури особистості спрямовувався на засвоєння учнями не лише теоретичних знань, скільки на оволодіння конкретними засобами і методиками їх розв'язання. Одним із рушійних чинників ефективного засвоєння учнями системи знань діяльнісно-практичного спрямування нами було визначено їхнє особистісне ставлення до правопорушень, яке характеризує ступінь інтересу, силу емоцій і бажань та стійкі мотиви, які виступають рушійною силою особистості і проявляються у поведінці суб'єктів, у їхніх діях [13].

Таким чином, завершуючи аналіз проблеми формування діяльнісно-

практичного компонента правових знань учнів про напрями розв'язання правових проблем, маємо наголосити на тому, що формування особистості учня, необхідних соціальних якостей і важливих моральних рис відбувається ефективно тільки в процесі різної соціально значущої діяльності, подій, явищ і людських відносин [14; 29].

Отже, для кожного компонента правової культури визначені значущі правові якості:

- інтелектуальному – прагнення до правових знань, схильність до незалежних суджень, правова компетентність, здатність орієнтуватися в нових правових знаннях, здатність приймати нестандартні рішення;

- емоційно-ціннісному – чесність, переконаність, розвинене почуття справедливості, усвідомлення обов'язку і відповідальності;

- практичному – ініціатива, активність і самостійність у діяльності, володіння практичними навичками правової діяльності, креативність, творчість.

1.3. Роль соціального педагога в формуванні правової культури учнів

Працювати, жити, бути захищеним, неможливо не знаючи межі прав і свобод громадян, дозволеного і забороненого в інтересах суспільства. Проте активну в правовому відношенні людину необхідно формувати з дитинства, особливо у шкільному віці. Саме тому перед школою стоїть завдання розширити правові знання школярів, сформувати в неї високу відповідальність перед суспільством і державою, виховати молодих людей у дусі беззаперечного дотримання права і моралі. Виконання цих завдань педагогічними колективами сприятиме формуванню у школярів таких морально-правових якостей, які стануть на заваді допущенню ними проявів асоціальної поведінки [41; 56].

Людина уже від народження наділена правами за окремими законами держави, однак вона завжди має пам'ятати, що поряд з нею живуть інші люди

котрі також мають права. З часом, у процесі життя, після досягнення встановленого законом віку, людина набуває здатності мати обов'язки і нести відповідальність за свої дії. Тому реалізовувати свої права, не порушуючи при цьому прав та інтересів інших, це своєрідне мистецтво жити. Досягти такого балансу людина може лише через страх перед відповідальністю, і, перш за все, тоді, коли вона у своїх діях керується совістю, порядністю, людяністю, добрими намірами, чесністю, повагою до оточуючих [40].

У зв'язку з тим потрібно виходити з того, що юнацтво живе у суспільстві і для його соціалізації необхідно зануритися у сучасне соціокультурне середовище завдяки засвоєнню права. Закон України «Про органи служби у справах неповнолітніх і спеціальні установи для неповнолітніх» (від 25.01.1995 р.) правове виховання дітей виокремлено як одне з основних завдань загальноосвітньої школи.

Соціально-правова просвіта у загальній освітній системі виховання вирішує притаманні лише їй завдання. До них можна віднести, по-перше, формування в індивіда поваги до законів та норм моралі, правоохоронних органів, правильної правової орієнтації, формування переконаності у необхідності права для суспільства та його членів; підготовка молоді до свідомого вибору соціально-правомірних варіантів поведінки, озброєння системою соціально-правових знань.

Другим завданням правового виховання є формування в учнів активної життєвої позиції у соціально-правовій сфері, участь у боротьбі з правопорушеннями, звички дотримуватися чинного законодавства, володіти почуттям особистої відповідальності за свою поведінку, розуміння невідворотності покарання за порушення правових норм, формування в молоді глибокого розуміння своїх юридичних, моральних прав та обов'язків.

Третім завданням соціально-правового виховання є подолання у свідомості окремих неповнолітніх та молоді помилкових правових поглядів і переконань, негативних звичок у поведінці, які сформувалися внаслідок недостатньо орієнтованого виховання, формування внутрішньої потреби щодо

захисту суспільних та особистісних інтересів від злочинних зазіхань [140]. Все це дозволило окреслити модель соціально-правового виховання.

Безперечно, засвоєння соціально-правових знань потребує врахування вікових особливостей учнів, а також розкриття змісту правових норм стосовно конкретного віку. Дуже важливо при здійсненні соціально-правового виховання дітей та учнівської молоді дотримуватись певних принципів роботи з ними, володіти знаннями про специфічні принципи соціально-правового виховання, які дають змогу добирати оптимальний зміст, ефективні методи і форми роботи з метою формування соціальної правової мотивованої свідомості учнів, вироблення у них навичок і звичок соціально-правомірної поведінки.

Проте, соціально-правове виховання не буде ефективним, якщо кожний із його аспектів не буде мати практичного спрямування. Учні повинні не лише отримувати правову інформацію під час виховних заходів, не лише знайомитися зі своїми правами й обов'язками, але й свідомо застосовувати отримані знання відповідно до конкретного виду діяльності, правильно користуватись своїми правами, виконувати свої обов'язки, в конкретних життєвих ситуаціях.

При підготовці соціального педагога формування правової культури пронизує весь навчально-виховний процес. Однак виникає проблема формування правової культури особистості студента як громадянина, так як і фахівця. Результативність навчання визначається ступенем оволодіння відповідним обсягом знань та формуванням умінь і навичок, необхідних для ефективної професійної діяльності, що зумовлює важливість перегляду методики викладання "Правознавства" у контексті оптимального поєднання теоретичної і практичної складових професійної підготовки майбутніх фахівців-соціальних педагогів. Правова культура соціального педагога повинна складатись з двох елементів:

- теоретичного, характеризується знаннями юридичних норм, правильним розумінням прав та обов'язків, впевненістю в необхідності та справедливості правових норм, здійсненням юридичних прав і свобод, сумлінним ставленням

до своїх обов'язків перед суспільством, співгромадянами;

- практичного, який передбачає правильну практичну реалізацію правових знань, визначає характер поведінки особистості фахівців у правових сферах щодо соціально-правового захисту окремих категорій громадян. Важливим елементом правової культури соціального педагога є правосвідомість, яка являє собою сукупність поглядів, ідей, уявлень, впевненості, почуттів, що виражають ставлення соціальних педагогів до права, законності, правосуддя, їхнього уявлення про те, що є правомірним або неправомірним.

Проте одних правових знань недостатньо, потрібна активна діяльність та повага до права, визнання обов'язковості виконання його вимог. Повага до права як один з найважливіших елементів правової культури передбачає звичку дотримуватись закону та обов'язкове перетворення правових знань, ідей в особисті переконання. Правові переконання здійснюють прямий вплив на вольову діяльність людини, на прийняття нею рішень, утримують від протиправних дій. Правове переконання в справедливості правових норм у масовій правосвідомості створює стан нетерпимості до правопорушень, дозволяє критично оцінювати власну поведінку і поведінку інших громадян. Правова впевненість спонукає особистість до соціально-правової активності, яка є провідним показником правової культури фахівця.

Складовими правової культури, що визначають правове забезпечення професійної діяльності педагога, є:

- імперативно-когнітивний компонент, що утворюється з системи правових знань та знань про норми їх застосування в межах навчально-виховного процесу;

- діяльнісно-поведінковий компонент, що утворюється з системи правоправних дій, правового поводження, навичок правового регулювання дій і вчинків усіх учасників педагогічного процесу;

- ціннісно-орієнтаційний компонент як система моральних орієнтирів, настанов і мотивів, що визначають спрямованість дій педагога на ствердження

в освітньому середовищі природних прав і свобод кожної дитини та інших учасників педагогічного процесу.

У межах цих компонентів змістовими показниками правової культури професійної діяльності педагога слід виокремлювати:

- систему знань про зміст та призначення головних міжнародних і державних документів щодо прав людини і дитини; прав і обов'язків дитини як особистості і громадянина України; про порядок реалізації цих прав, можливості і методи захисту прав дитини як особистості; про зміст основних правових документів щодо прав людини і дитини в освіті; про дії і вчинки, що складають загрозу безпеки життя і здоров'я дитини як особистості, правила охорони безпеки дитини від підступних дій; правила поведінки в соціумі, що засновані на повазі прав і свобод інших людей;

- систему практичних дій щодо вміння здійснювати свої права на практиці, керуючись правовими нормами, що існують: вміння застосовувати правові знання, проектуючи свої правомірні дії і дії своїх учнів у різноманітних життєвих ситуаціях і ситуаціях, що виникають в освітньому середовищі, вміння давати правову оцінку явищам життя, коректувати власні дії і дії норм, що існують;

- систему моральних орієнтирів, що стверджують гуманістичні цінності; цінність права як засобу захисту особистості в суспільстві і самого суспільства як такого; цінність законслухняності як способу толерантної життєдіяльності особистості.

Правова культура професійної діяльності педагога є системою свобод, вимог і обмежень, якими він усвідомлено керується, встановлюючи відносини зі своїми вихованцями; це підґрунтя його професійної діяльності, що складається з визнання і врахування прав і свобод кожної дитини, учня як людини і майбутнього громадянина.

Правова культура педагога, закріплюючись у його свідомості, навичках поведінки, способах діяльності і спілкування, виступає моральним регулятивом професійної діяльності, чинником, що забезпечує її правомірність.

Найважливішим у правовому відношенні є питання, що є джерелом надходження до учнів правової інформації, який виховний інститут справляє на них найбільший вплив у плані правової просвіти. У цьому плані привертає увагу те, що Конвенція ООН про права дитини в статті 17 визнається важлива роль засобів масової інформації, а доступ дитини до інформації і матеріалів з різних національних і міжнародних джерел, які спрямовані на сприяння соціальному, духовному та моральному благополуччю, а також її здоровому фізичному і психічному розвитку повинно забезпечуватися державою. У статті 42 наголошується, що держава «зобов'язана використовуючи належні дійові засоби, широко інформувати про принципи і положення Конвенції як дорослих так і дітей» [40].

Звичайно, засоби масової інформації не є основним джерелом поінформованості підлітків, щодо соціально-правових знань. Тому пропаганда законів щодо захисту прав у ЗМІ може бути ефективною, якщо теле- або радіопередачі будуть висвітлювати основну тезу документа, а потім поступово доносити до молодіжної аудиторії її зміст. У зв'язку з цим була б доцільною організація випуску спеціальних книжок, брошур, розрахованих на школярів різного віку. При цьому ЗМІ мають знати свою форму подачі матеріалу, в якому були б відображенні основні ідеї і положення Конвенції ООН. Для підлітків і старшокласників найбільш ефективним засобом друкованої пропаганди мають бути статті в періодичних виданнях, насамперед у популярних молодіжних газетах та журналах. Головним принципом подачі змісту повинні бути емоційність і жвавість викладу з одночасною актуалізацією поняття «Конвенція про права дитини».

Головним провідником знань для учнів у школі є вчитель. Тому у першу чергу, доцільно надати належну соціально-правову інформацію вчителям. У зв'язку з цим, пропаганду ідей і положень Конвенції ООН серед педагогів доцільно зосередити на двох основних напрямках: щодо загального розвитку педагога, здатною здійснювати виховання і навчання в умовах демократичної школи у дусі Конвенції та щодо професійної підготовки вчителя до викладання

Конвенції ООН.

Подача соціально-правової інформації повинна відбуватися з урахуванням вікових особливостей дітей. Чітке усвідомлення дітьми після закінчення школи своїх прав і способів їх захисту, володіння інформацією щодо державних органів, куди можна звернутися за допомогою, можливих труднощів та шляхів їх подолання у рамках чинного законодавства може стати гарантом їхньої успішної соціалізації.

Важливим аспектом у вихованні школярів є створення умов для соціально-правової освіти. Вона може впроваджуватися в інформаційній та практичній формах. Це навчальна та публічна лекція, диспути, бесіди з правової тематики, зустрічі з провідними фахівцями різних галузях права, прес-конференції правових діячів та науковців, консультації юристів з правових питань «круглі столи» з правових питань.

Основним підручником правової освіти для школярів може бути Конвенція ООН про права дітей. Цей документ, має не лише правове, а й педагогічне значення, оскільки його сприяння підростаючим поколінням, батьками, посадовими особами формує розумне ставлення до права і закону, усвідомлення необхідності дотримання правопорядку.

Деякі статті Конвенції мають для учнів особливе значення. Так у статті 13 зазначається, що дитина має право вільно виражати свою думку. У цій ситуації найскладніше, відповідно до права, знайти межу тієї відвертості, коли кожен може виражати свої думки. Необхідно на практиці поступово формувати у школярів думки про те, що при вирішення будь-якого питання, можуть бути різні точки зору і кожна із них має право на існування. Головне наскільки вона є правомірною.

Як засвідчує практика, корисним є роз'яснення учням правових норм одночасно з положенням про шкільну дисципліну, оскільки у документах, що регулюють шкільне життя (кодекси, статuti) досить чітко фіксуються права та обов'язки учнів разом із розкриттям механізму їхньої реалізації (до кого і коли можна звернутися, які санкції передбачені у випадку порушення прав

школярів).

Конвенція ООН про права дитини у всіх випадках передбачає забезпечення прав підлітків на розвиток та участь у суспільному житті.

Підлітки, як і всі люди, мають право на те, щоб їх вислухали, а також на участь у прийнятті рішень з тих питань, які їх стосуються або які їх цікавлять з урахуванням їх віку та вікової зрілості. Участь у програмах, спеціально для розроблених, а також взаємодії з більш широкими колами суспільства дозволяє їм розвивати свої таланти, набувати більшої впевненості у своїх власних силах, та вносити свій вклад у загальне життя суспільства.

Одним із основних критеріїв якісного навчального процесу є те, наскільки школа є доброзичливою до всіх дітей. Таке може бути за умови, коли у школі складаються комфортні, здорові та безпечні умови, в якій все концентрується навколо прав дітей, де вчителі демонструють увагу до прав школярів і де учні розуміють, що освіта потрібна не тільки для їх життя, але й дає їм задоволення.

Освіта повинна бути спрямована на повний розвиток людської особи і збільшення поваги до прав людини і основних свобод, базується у статті 26 Загальної декларації прав людини. Здійснення прав дитини на освіту гарантує захист від багатьох небезпек, наприклад, життя у злиднях, уникнення кабельної праці у сільському господарстві або промисловості, комерційної сексуальної експлуатації або втягування в озброєнні конфлікти.

Виявлення шляхів соціально-педагогічного впливу на особистість учня у поза навчальний час є одним із досить важливих компонентів у структурі соціального правового виховання дітей [40].

При виборі механізмів педагогічного впливу на школярів потрібно виходити із провідних умов становлення і розвитку особистості та напрямів реалізації себе підлітками у позанавчальній соціально-правовій діяльності. Це дозволяє виокремити три основні напрямки, які виявилися найбільш доцільними у практичній діяльності.

1. Організація у позанавчальній роботі всіх форм правовиховної

діяльності, що стосуються інформаційно-інтелектуального розвитку школяра (наприклад, участь у школі волонтерів з пропаганди репродуктивного здоров'я, яка діє при службі у справах неповнолітніх).

2. Застосування різноманітних за складністю і характером форм роботи у життєдіяльності школяра (наприклад, Благодійні акції «День захисту дітей»).

3. Широко включення особистості в різноманітні соціально-правові ситуації.

4. Педагогічне управління соціально-педагогічними умовами, які забезпечують правовий захист школярів, включає різноманітні методи і прийоми. Зокрема, метод щодо саморозвитку можна назвати як спосіб реалізації спільних зусиль вчителя і учня при реалізації цілей і змісту право виховної діяльності. Конкретно тут спрацьовують методи оцінки і самооцінки емоційного стану.

До процесу організації соціально-правової просвіти учнів включаються і вчителі, які оволодівають знаннями при вивченні факультативних курсів.

Соціально-педагогічна робота, спрямована на захист прав неповнолітніх, відбувається на загальному та індивідуальному рівнях.

Загальний рівень соціально-педагогічної діяльності передбачає профілактичну роботу з усіма особами віком до 18 років, а саме:

- діагностику рівня сформованості та розвитку правосвідомості неповнолітніх;

- реалізацію заходів просвітницько-інформаційної та правовиховної діяльності;

- налагодження взаємодії працівників усіх структур, задіяних до процесу сприяння соціалізації та виховання неповнолітніх.

Проведенню просвітницько-інформаційної та правовиховної роботи передуює діагностика рівня сформованості та розвитку правосвідомості неповнолітніх.

Законодавча база, механізм охорони дитинства шляхом функціонування інститутів, задіяних до цього, у нашому суспільстві в основному є

налагодженими. Слабкою ланкою у цьому процесі залишається насамперед правова обізнаність дітей, їхніх батьків [26; 9].

Профілактична робота з неповнолітніми обумовлена необхідністю формування у них навичок поведінки, які відповідні правовим нормам суспільства. Це насамперед і підвищення рівня їх правосвідомості у сфері знань та уявлень про свої права. Однак, для розвитку особистості певної суми знань недостатньо. Володіючи ними, можна проявити егоцентричні нахили, низький рівень моральності. Неповнолітні повинні володіти у сукупності внутрішньою правовою культурою, мати відповідні погляди, переконання, які визначали б їхню поведінку, а також вміти відстоювати свою позицію у критичних ситуаціях, у ставленні до людей. Це вимагає підходити до дослідження правосвідомості неповнолітніх комплексно [18; 17].

Розвиток особистості дитини проходить зазвичай складно і суперечливо. Визначення та підвищення рівня правосвідомості неповнолітніх допомагає:

- уникнути вчинення ними правопорушень, аморальних вчинків;
- забезпечити дієвість усіх норм права, спрямованих на створення сприятливих умов життя, життєдіяльності неповнолітніх;
- вибрати шляхи, форми, методи підвищення правосвідомості особистості;
- підвищити рівень правової культури в суспільних стосунках. Правосвідомість неповнолітніх умовно можна поділити на декілька сфер. Одна стосується знань про право взагалі, друга про свої обов'язки у сфері правових відносин, третя - власне про свої права, законодавчо гарантовані у даному суспільстві. Всі вони нерозривно взаємопов'язані одна з одною, взаємообумовлюють і визначають загальний розвиток правосвідомості особи. Дуже часто, говорячи про правосвідомість, мається на увазі якась одна з цих трьох сфер.

Загалом, рівень розвитку правосвідомості, правової культури неповнолітніх перебуває на низькому рівні. Це дуже часто стає причиною

соціальної дезадаптації, погіршення якості розвитку, виникнення відхилень у поведінці. Низька правосвідомість неповнолітніх тягне за собою, з одного боку, вчинення правопорушень, злочинів, асоціальних дій, з іншого недостатній рівень розвитку таких якостей, як гідність, самоповага. Природне бажання самоутвердитись унаслідок цього набуває викривленого, деформованого характеру, оскільки така поведінка є здебільшого асоціальною.

Серед причин низької правосвідомості неповнолітніх виступають:

- низький рівень знань своїх прав;
- несформованість відповідного рівня морально-правової культури;
- дефектність, упущення, недоліки в дієвості права та розуміння цього неповнолітніми;
- неузгодженість між нормативно-правовою базою суспільства та механізмами її реалізації;
- відсутність чіткої системи формування правосвідомості.

Підвищення правосвідомості населення та неповнолітніх у частині знань та уявлень про свої права можливе за певних умов. Правовий захист, законодавчо гарантований державою, має мати чітке й точне виконання на практиці.

Правові та моральні норми самим своїм змістом повинні впливати на свідомість молодих осіб, формуючи у них уявлення, переконання, норми поведінки. Спрямувати формування правосвідомості у правильне русло допомагає законодавче забезпечення та гуманне впровадження правових норм щодо захисту особи від неправомірних дій інших людей.

Необхідним є активізація правового виховання неповнолітніх, що включає інформування, консультування, створення виховуючих ситуацій за місцем навчання і проживання, підвищення ролі сімейного впливу.

На практиці має мати місце підвищення правосвідомості неповнолітніх загалом, елементом якої є і розвиток знань про свої права. Оскільки рівень знань неповнолітніми своїх прав залишається на дуже низькому рівні, потребує вдосконалення та інтенсифікація системи їх формування. Визначення рівня

правосвідомості неповнолітніх передбачає проведення анкетування, спостережень, бесід, застосування методів експертної оцінки, вивчення документації.

З метою підвищення рівня освоєння неповнолітніми правових норм суспільства у частині знань своїх прав передбачається просвітницько-інформаційна діяльність. Здебільшого це здійснюється у взаємодії суспільних інститутів та структур державної виконавчої влади, органів місцевого самоврядування у частині: охорони здоров'я дітей; державної сімейної політики; правового захисту дитини у різних сферах її життєдіяльності; правового захисту неповнолітніх при порушенні ними правових суспільних норм; діяльності установ, організацій та закладів, що надають соціально-правову допомогу й захист неповнолітнім, їх нормативно-правової бази діяльності та особливостей функціонування; механізму соціально-правового захисту неповнолітніми своїх прав, шляхів отримання ними соціально-правової допомоги в державі.

Така просвітницька робота здійснюється за допомогою різних форм і методів:

- лекцій, кіно- і відеолекторіїв, групових й індивідуальних бесід;
- розкриття закономірностей спільної профілактичної та соціально-правової діяльності працівників органів суду, прокуратури, внутрішніх справ, юстиції, адвокатури через засоби масової інформації;
- організації тренінгових занять для осіб, які потребують посиленого педагогічного впливу;
- правової пропаганди та висвітлення інформації правового характеру через телебачення, радіо, пресу;
- здійснення просвітницько-інформаційних заходів серед учнів за місцем їх навчання;
- проведення виховних заходів під час дозвілля неповнолітніх у місцях їх масового збору та за місцем проживання;
- поширення друкованої інформації з відповідними роз'ясненнями.

У порівнянні з правовиховною просвітницька робота є спрямованою на загальне сприйняття інформації. При цьому не аналізується її виховний вплив на конкретну групу, окремого індивіда. Безпосередньо на формування правосвідомості, навичок, норм і правил поведінки спрямоване правове виховання. Слід також зауважити, що просвітницько-інформаційна робота насамперед розвиває правосвідомість, а право виховна сприяє формуванню на її основі позитивних навичок поведінки.

Правове виховання неповнолітніх у соціально-педагогічній діяльності працівників соціальної сфери є комплексом навчально-виховних та організаційних заходів масового, групового та індивідуального характеру з метою підвищення правосвідомості та правової культури. Правове виховання розглядається як: розвиток уявлень і знань про право; формування навичок, норм і правил власної поведінки індивіда; розвиток правової культури у суспільних відносинах.

Виховними елементами формування високої правової культури виступають:

- формування уявлень про правові норми через призму моральності та духовності;
- ознайомлення з чинним законодавством через засоби масової інформації, друковані видання в доступній і популяризованій формах;
- добровільна участь неповнолітніх у просвітницько-інформаційних заходах у закладах навчання, за місцем проживання;
- залучення до правовиховної роботи не тільки педагогів, працівників соціальної сфери, а й правоохоронних органів, органів у справах неповнолітніх;
- доцільне й обгрунтоване використання методів переконання й примусу;
- врахування специфіки процесів розвитку й виховання неповнолітніх [23; 6].

У частині засвоєння неповнолітніми своїх прав таке виховання є ефективним за наступних умов.

1. Розвиток правосвідомості з раннього віку.

2. Формування правових норм у відповідності до віку дитини.

3. Практичне підтвердження дієвості правових вимог у суспільних відносинах.

4. Високий фаховий рівень педагога, який надає правову інформацію та здійснює правове виховання, його теоретичну і практичну підготовленість до такої роботи з неповнолітніми.

5. Оптимізація впровадження та викладу факультативів, спецкурсів у напрямі розвитку правової культури в навчально-виховному процесі.

6. Організація навчально-виховного процесу в закладах освіти з урахуванням необхідності актуалізації правового інформування та виховання неповнолітніх.

7. Організація правового виховання не тільки під час навчання, а й в позаурочний час, у діяльності позашкільних закладів.

Свідченням ефективності просвітницько-інформаційної роботи та правового виховання є високий рівень правосвідомості неповнолітнього, його внутрішнє переконання про необхідність дотримання правових норм у власній поведінці та у суспільних відносинах, позитивна спрямованість поведінки кожного індивіда у всіх сферах життєдіяльності.

На індивідуальному рівні соціально-педагогічного захисту можна визначити такі напрями:

- індивідуально-профілактична робота з неповнолітнім з метою запобігти порушенню та відновленню його прав і законних інтересів, що включає і правове виховання;

- організація виховання дитини у сім'ї, формальних і неформальних колективах;

- проведення заходів, які мають характер соціально-правового захисту та допомоги, зокрема, вплив на батьків у разі невиконання ними обов'язків щодо виховання дітей;

- розформування груп негативного спрямування, членами яких є неповнолітні;

- сприяння у працевлаштуванні, залучення до навчання. Безпосередня індивідуальна робота з неповнолітніми є одним з пріоритетних напрямів в діяльності навчально-виховних закладів, соціальних служб, органів у справах неповнолітніх, організацій, що здійснюють соціально-правовий захист.

Соціально-педагогічна діяльність передбачає:

- реалізацію загальних просвітницько-інформаційних заходів із залученням до них окремих вихованців;

- надання консультативно-інформаційної допомоги особам віком до 18 років, їх батькам;

- практичне сприяння у здійсненні гарантованих державою прав неповнолітнього шляхом співпраці з різними соціальними інститутами;

- надання різноманітних професійних послуг у конкретній життєвій ситуації дитини;

- формування високого рівня правосвідомості особи, бажання діяти відповідно норм моралі й діючого законодавства завдяки застосування форм, методів і прийомів педагогічного впливу;

- здійснення виховного впливу з метою подолання неправильних уявлень про суспільні правові та моральні норми, негативних рис і навичок поведінки.

Отже, законодавче забезпечення соціально-правової роботи з дітьми у школах-інтернатах повинно спиратися на міжнародні правові документи: Конвенції ООН про права дитини, Декларація забезпечення прав дитини та Закони України, зокрема Закон про охорону дитинства та інші, які регулюють і забезпечують всебічний розвиток особистості та її захист від посягань на соціальні і особисті права.

Обов'язок держави полягає сьогодні в тому, щоб забезпечити всім дітям нормальні умови життя та розвитку, здійснювати конституційний захист прав і свобод дітей та молоді гарантувати їм гідне життя.

Глибоке вивчення та високі знання нормативно-правових актів з питань соціального захисту, розвитку та допомоги школярам є необхідною умовою грамотної просвіти соціального педагога, щодо повноцінної реалізації

особистих прав учнів. Із соціальним розвитком суспільства розширюється законодавча база.

Отже, перший розділ присвячений аналізу стану загальної культури на підставі вивчення філософської, соціальної, антропологічних підходів. Також представлені різні точки зору дослідників про поняття правової культури в системі загальної культури. Більшість авторів єдині в думці, що основним показником правової культури є рівень засвоєння членами суспільства правових цінностей (правових норм, принципів; навичок правомірної поведінки; поваги до права тощо), ступінь оволодіння ними й практичного їх впровадження в правову діяльність. Розглянули найважливіші функції які забезпечує правова культура (пізнавально-перетворювальна, регулятивна, аксіологічна, комунікативна, прогностична). Також було розглянуто критерії сформованості правової культури у підлітків основними компонентами до якої входять: інтелектуальний, емоційно-ціннісний, та практичний.

Маємо наголосити на тому, що формування особистості учня, необхідних соціальних якостей і важливих моральних рис відбувається ефективно тільки в процесі різної соціально значущої діяльності, подій, явищ і людських відносин.

Головним провідником знань для учнів у школі є педагог. Тому у першу чергу, доцільно надати належну соціально-правову інформацію вчителям. Подача інформації повинна відбуватися з урахуванням вікових особливостей дітей. Важливим аспектом у вихованні школярів є створення умов для соціально-правової освіти. Комплекс педагогічних умов підвищення рівня правової культури включає:

- 1) оптимальний відбір правової інформації і включення її в зміст навчального матеріалу;
- 2) використання ситуацій, максимально наближених до реальності,
- 3) оптимізацію виховання у підлітків правової відповідальності та активної правової позиції;
- 4) підвищення правової та психолого-педагогічної підготовки педагога.

Вона може впроваджуватися в інформаційній та практичній

формах. Також відзначили важливі виховні елементи формування високої правової культури учнів.

РОЗДІЛ 2

ДОСЛІДЖЕННЯ СТАНУ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ ПІДЛІТКІВ

2.1. Стан правової культури підлітків у закладах інтернатного типу

Робота з формування правової культури дітей-сиріт підліткового віку в загальноосвітній школі-інтернаті передбачає попереднє вивчення її реального стану. З метою вивчення стану правової соціалізації учнів нами було визначено критерії та показники, на основі яких розроблено діагностичний інструментарій. До критеріїв сформованості правової соціалізації підлітків ми віднесли мотиваційно-правовий, когнітивно-правовий та регулятивно-правовий, сутність яких розкривають у таблиці 2.1. наступні показники.

Таблиця 2.1.

Критерії та показники правової соціалізації дітей-сиріт підліткового віку
в загальноосвітній школі-інтернаті

№	Критерії	Показники
1	Мотиваційно-правовий	<p>1. Інформаційно-пізнавальні мотиви:</p> <ul style="list-style-type: none"> - бажання вивчати право; - розуміння необхідності правової соціалізації; - свідоме ставлення до правової інформації; - потреба в оволодінні правовими знаннями та їх накопиченні; - усвідомлене відношення до норм права, що захищають права та інтереси дітей; - прагнення розширювати правовий словник. <p>2. Морально-пізнавальні мотиви:</p> <ul style="list-style-type: none"> - стійке позитивне ставлення та повага до закону і права; - впевненість у справедливості права, рівного

Продовження таблиці 2.1.

		<p>для усіх людей;</p> <ul style="list-style-type: none"> - віра в законність як суспільну особистісну цінність; - почуття поваги гідності інших людей, які виступають рівними учасниками в правовій взаємодії. <p>3. Поведінкові мотиви:</p> <ul style="list-style-type: none"> - відповідальність за власні вчинки; - переконання у важливості виконання дітьми власних обов'язків і додержання змісту законів; - усвідомлення важливості правомірної поведінки в суспільному житті.
2	Когнітивно-правовий	<p>1. Базові соціально-правові знання:</p> <ul style="list-style-type: none"> - загальна обізнаність дітей про правову систему країни; - знання основних прав, що мають діти в Україні та в усьому світі; - знання законів, підзаконних нормативно – правових актів, що захищають права та інтереси дітей; - поінформованість про права та обов'язки учнів школи-інтернату. <p>2. Об'єм правового словникового запасу:</p> <ul style="list-style-type: none"> - знання правової термінології; - володіння основними поняттями з різних галузей права; - багатий пасивний та активний правовий словник. <p>3. Правова самоосвіта:</p>

Продовження таблиці 2.1.

		<ul style="list-style-type: none"> - оволодіння правовими знаннями самостійно, без примусу з боку дорослих; - здатність оцінювати соціальну значущість нормативних актів; - розгляд навчання не як самоціль, а як прагнення здобути нові знання з метою застосувати їх у майбутній життєдіяльності в соціумі; - розуміння соціальної значущості самостійної правової діяльності.
3	Регулятивно-правовий	<p>1. Соціально-правова поведінка:</p> <ul style="list-style-type: none"> - сформованість правомірної поведінки; - рівень соціальної діяльності особистості, відповідно до чинних правових норм; - застосування правових знань у процесі навчальної та позаурочної діяльності; - стійка правова позиція. <p>2. Правова активність:</p> <ul style="list-style-type: none"> - життєва соціально-правова активність; - правова ініціатива у різних видах діяльності; - креативне та творче застосування правових знань; - вміння швидко знаходити правильні правові рішення у складних життєвих обставинах. <p>3. Правомірна поведінка у процесі спілкування:</p> <ul style="list-style-type: none"> - стійкий позитивний характер спілкування з оточуючими у правовому полі; - вимогливість до правової поведінки оточуючих.

Мотиваційно-правовий критерій проявляється у розумінні учнями необхідності правової соціалізації, у бажанні вивчати право та в усвідомленому відношенні до правових норм, що захищають інтереси дітей. Показниками даного критерію є: стійке позитивне ставлення та повага до закону, впевненість у справедливості права, рівного для усіх дітей, законності як суспільної особистісної цінності, почуття поваги гідності інших людей, які виступають рівними учасниками, у правовій взаємодії.

Когнітивно-правовий компонент характеризується наявністю у дітей знань основних положень законів, у правильному розумінні власних прав та обов'язків, норм взаємостосунків з іншими людьми. Сформованість цього компонента визначається за такими показниками: знання основних прав, що мають діти в Україні та в усьому світі, знання про закони, що захищають інтереси дітей, про права та обов'язки учнів школи-інтернату, володіння правовою термінологією, основними поняттями з різних галузей права.

Регулятивно-правовий критерій проявляється у сформованості правомірної поведінки та правової активності. Показниками даного критерію є стійка, правильна правова позиція, правова ініціатива в різних видах діяльності, уміння творчо застосовувати правові знання та швидко знаходити правильні правові рішення у складних життєвих ситуаціях, стійких позитивний характер спілкування з оточуючими в правовому полі, дотримання правомірної поведінки відносно учнів, друзів, дорослих, уміння відстоювати свої права та правильно доводити власну позицію у процесі спілкування.

Для виявлення показників мотиваційно-правової, когнітивно-правової та регулятивно-правової сфери підлітків підготували діагностичний матеріал, який подаємо нижче.

Для визначення основних напрямків та змісту роботи з профілактики правопорушень та підвищення правової культури серед підлітків ми провели діагностику.

Діагностика проводилася на базі 9 класу Криворізької загальноосвітньої школи-інтернату № 115. Кількість опитуваних становила 15 осіб. Результати

спеціалізованої анкети № 1 щодо визначення типу особистісної ідентичності підлітка за С. Носовим представленні на рисунках 2.1 – 2.10.

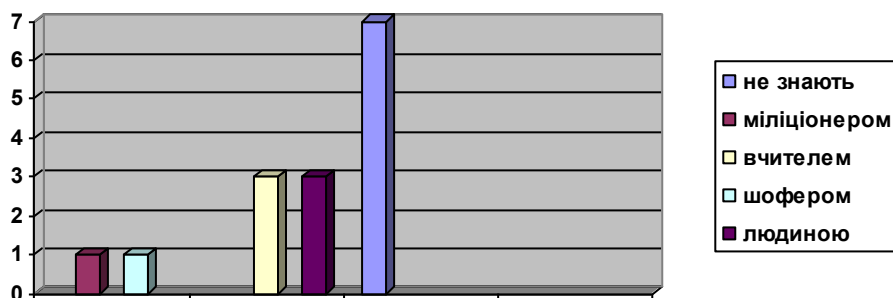

Рисунок 2.1. – Ким ти станеш, коли виростеш?

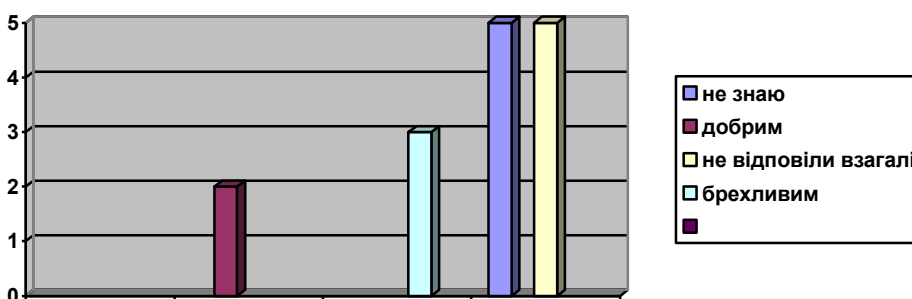

Рисунок 2.2. – Яким ти був раніше?

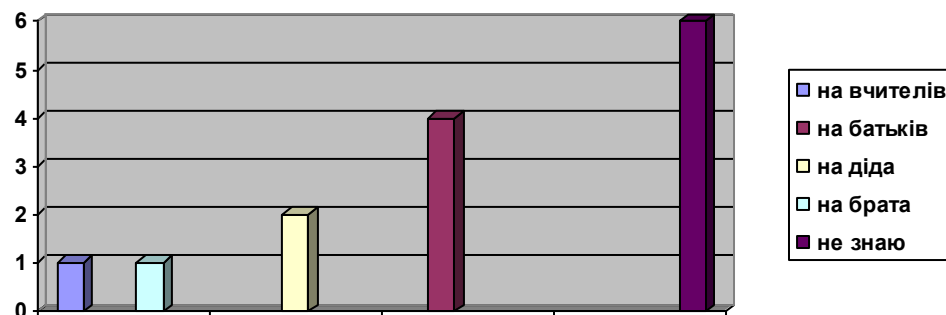

Рисунок 2.3. – На кого б ти хотів бути схожим

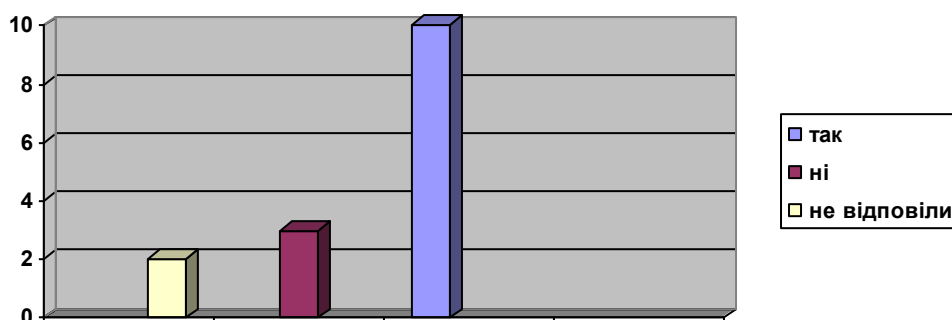

Рисунок 2.4. – Чи подобається тобі бути серед людей?

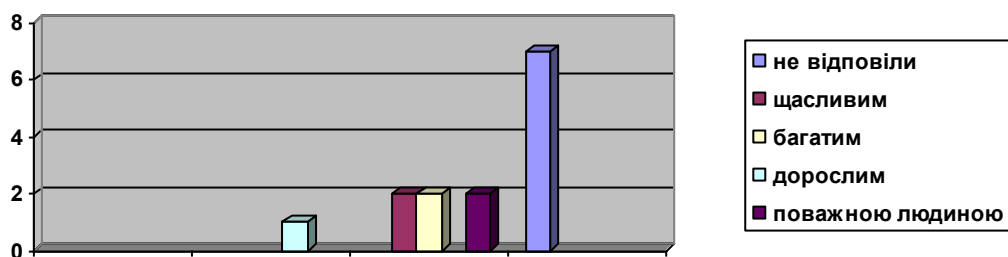

Рисунок 2.5. – Яким ти бачиш себе через п'ять років?

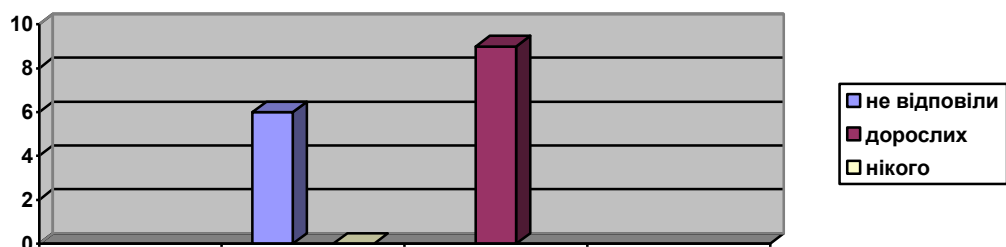

Рисунок 2.6. – Кого ти поважаєш?

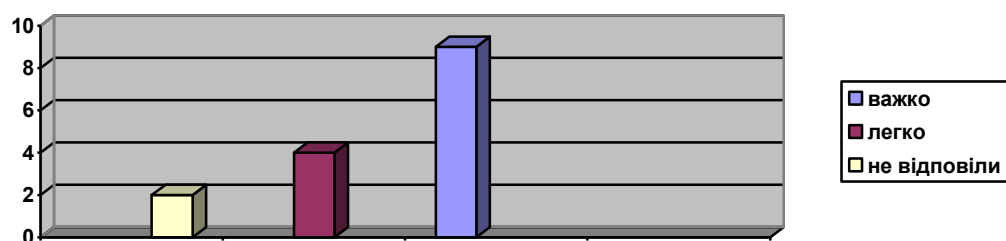

Рисунок 2.7. – Чи легко тобі зосередитись на навчанні?

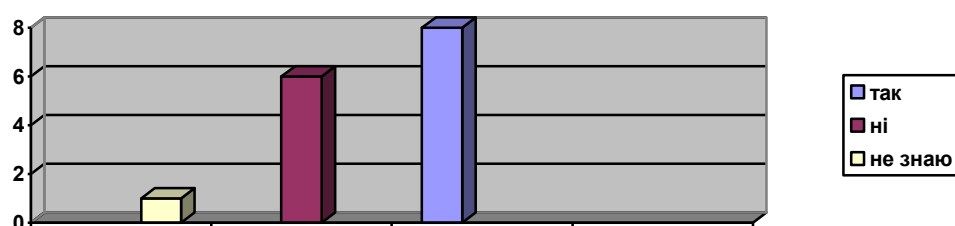

Рисунок 2.8. – Чи любиш ти все нове, як ставишся до змін?

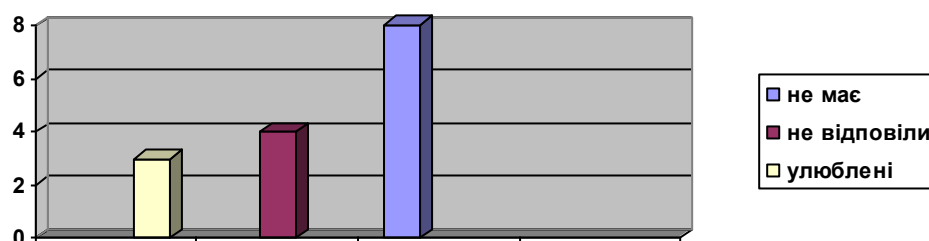

Рисунок 2.9. – Назви свого улюбленого героя фільму?

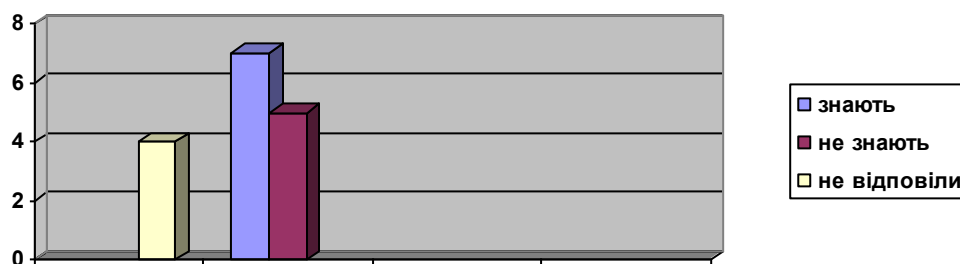

Рисунок 2.10. – Чи знаєш ти, що таке Конституція?

За результатами анкети ми можемо спостерігати, що більшість вихованців інтернатного закладу не мають уявлення про самих себе і не вбачають послідовності подій свого життя, у них так звана «криза ідентичності», тобто ці діти перебувають у важкому становищі, бо вони не змогли зробити відповідного вибору або ж взагалі світогляду.

Дана категорія дітей не виявляє зацікавленості ні до вивчення предметів, ні до жодного виду діяльності, у них суперечності між мотивацією та здібностями, конфлікти зацікавленості дорослих і дітей, проблема вибору з деяких рівноцінних варіантів. Ті діти, які визначилися з майбутньою професією – шофер (1 вибір, що вказує на схильність до роботи на виробництві, врахування індивідуальних можливостей, стану здоров'я та зацікавленості регіону в таких робочих кадрах), та 7 (семи) дітей, що надали перевагу роботі з людьми, так званих соціальних професій – вчитель, міліціонер, що вказує на гарний показник їхньої соціалізації.

Юнацький вік характеризується незалежним мисленням і поведінкою, які саморегулюються. У цей період зростає рівень соціальної компетентності, що базується на соціальних порівняннях, проблема такого віку – вибір індивідуальної лінії поведінки, завдяки якій можливо вибудувати систему цінностей, відмінну від тієї, за якою живуть дорослі, вчителі, батьки, але це все можливо, коли діти весь час перебувають у контакті з людьми різного соціального статусу, віросповідання, професій, національної приналежності, вікових категорій.

На жаль цього не мають вихованці спецзакладу через ряд обмежень. Так

7- та 9-класників взяли за приклад членів своїх родин, а в інших дітей відсутній приклад наслідування, звідси і неототожність себе з будь-яким улюбленим героєм фільму. Через це діти не в змоззі адекватно ставитися до своїх вчинків та їхніх наслідків до себе та найближчого оточення.

За запитанням № 8 ми бачимо, що 7 учнів з обережністю ставляться до нововведень. Причини опору дітей нововведенням можуть бути як особистісні, так і соціальні – це прагнення зберегти звичне становище, ворожість до зовнішнього втручання в особистісні справи й до осіб, які впроваджують їх; незадоволеність своїм рівнем обізнаності щодо особистісної цілісності і т.д. Проте інші 9 осіб демонструють протилежне – відкритість новим знанням, новому досвіду, впевненості у собі і т.д.

Отже, за результатами анкети ми можемо зробити висновки, що у половини вихованців спецзакладу сформувалася життєва компетентність та соціальна поведінка у закладі, усвідомлення своїх прав, потенціалу й соціальних перспектив.

Проте такий результат не можна вважати задовільним через те, що інші 8 осіб не змогли визначитися з майбутньою професією, уникали прямих відповідей, що є наслідком особистісної тривоги, невпевненості у собі та майбутньому і т. д. Тому даній групі дітей потрібно відвідувати тренінгові заняття на покращення життєвої ситуації, а також реалізувати природний потенціал.

Результати анкети № 2 «Соціально-правові установки підлітків» відображені у вигляді діаграм на рисунках 2.11. – 2.18.

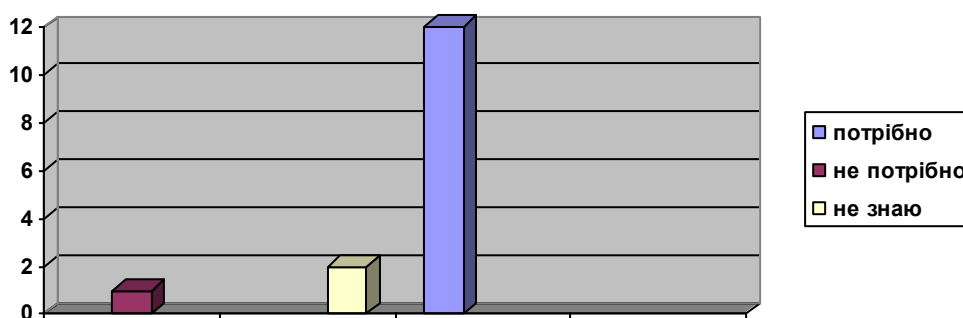

Рисунок 2.11. – Чи потрібно, на твою думку, знати закони?

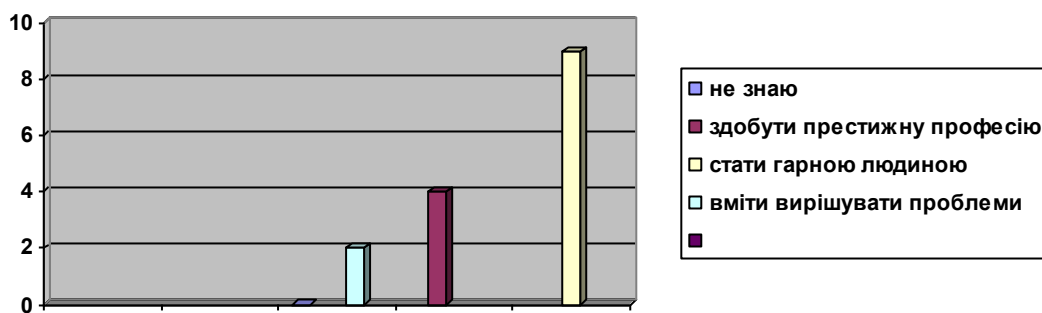

Рисунок 2.12. – Для чого Вам необхідні правові знання?

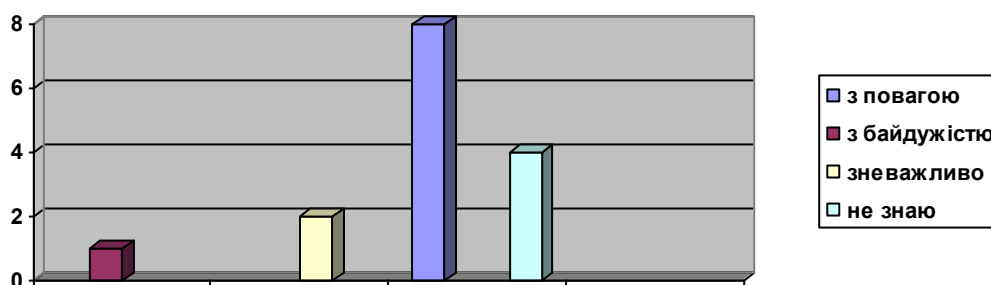

Рисунок 2.13. – Як у суспільстві відносяться до розумних людей, які знають закони та свої права?

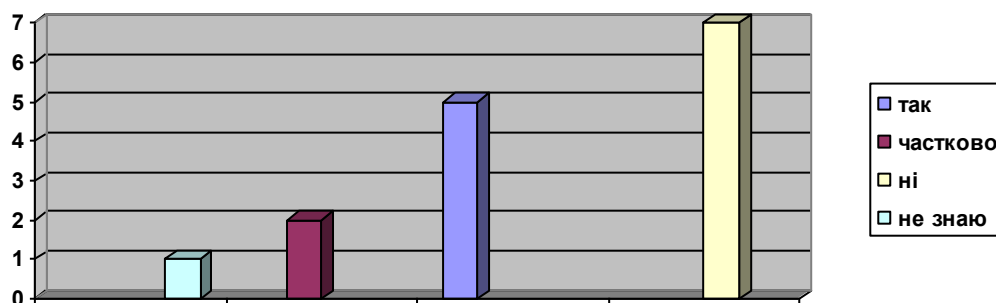

Рисунок 2.14. – Чи хотів би ти дізнаватися більше інформації про свої права?

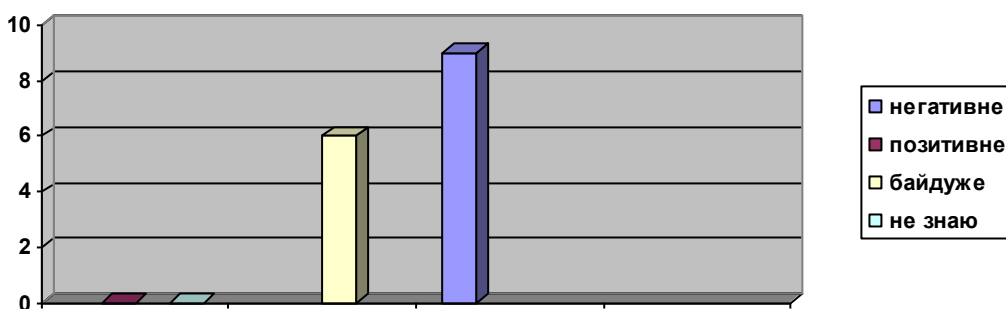

Рисунок 2.15. – Яке ставлення до порушників закону, крадіїв, злочинців?

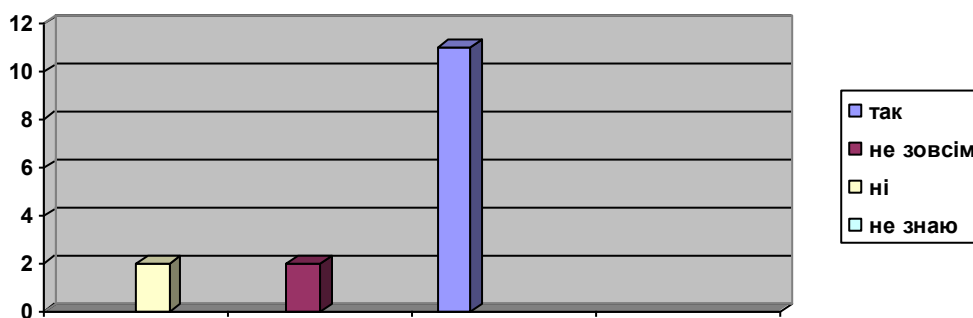

Рисунок 2.16. – Чи усі діти, на твою думку, мають рівні права та обов'язки?

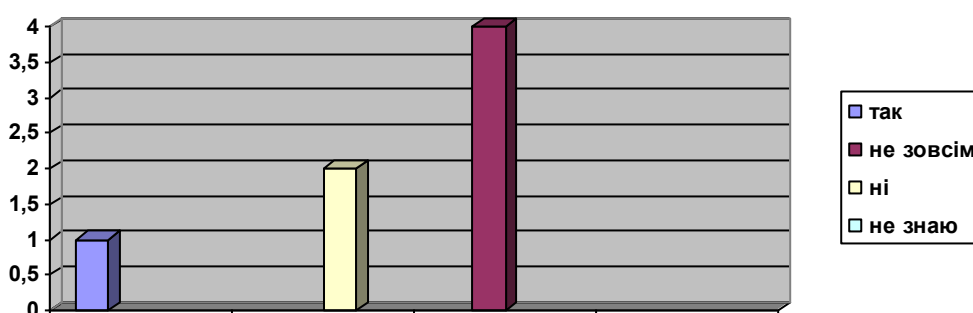

Рисунок 2.17. – Як ти вважаєш, чи відносяться дорослі до тебе як до особистості, яка володіє певними правами та інтересами?

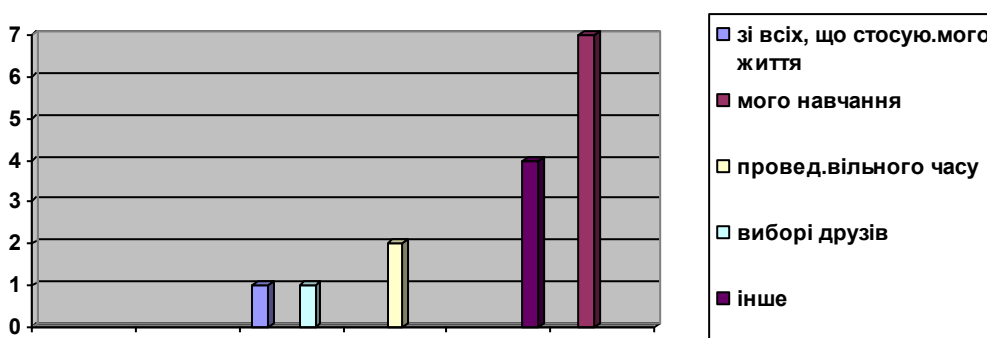

Рисунок 2.18. – При вирішенні яких питань враховується твоя думка?

Опрацьовуючи анкету «Соціально-правові установки підлітків» було з'ясовано, що вихованці інтернату вказали на те, що потрібно знати закони (11 осіб) аби стати гарною людиною (9 осіб) та здобути престижну професію (4 особи), а також вміти вирішувати проблеми, з якими вони зіштовхнуться в майбутньому (2 особи). Діти з повагою ставляться до розумних людей, які

знають свої права та обов'язки (8 осіб), негативно реагують на порушників закону, кradіїв, злочинців (9 осіб), поінформовані, що усі діти мають рівні права та обов'язки (11 осіб), а також вказали, що в закладі не береться до уваги їхня думка при вирішенні питання навчання та іншого (11 осіб).

Отже, можна зробити висновок, що у більшості підлітків сформувалися соціально-правові установки, але не всі діти прагнуть дізнаватися більше інформації про свої права (10 осіб). Можна допустити припущення, що причиною є небажання займатися самоосвітою та саморозвитком, низький рівень пізнавальних процесів та несформованість навчальної мотивації у дітей.

Вивчення когнітивно-правової сфери проводилось з використанням опитувальника «Чи знаєш ти міжнародні та українські закони?»

1. Що таке закон:

- правовий документ – 20 %;
- документ – 35 %;
- не знають – 45 %.

2. Які закони ти знаєш?

- Конституція України – 45 %;
- Конвенція ООН про права дитини – 15 %;
- не знають – 40 %;

3. Які ти знаєш міжнародні документи, що захищають твої права?

- Закон про освіту – 7 %;
- Конституція України – 60 %;
- не знають – 33 %.

4. Які права мають діти згідно з конституцією України?

- на навчання – 40 %;
- на життя – 15 %;
- не знають – 45 %.

5. Для чого, на твою думку, необхідний ЗУ «Про охорону дитинства»?

- охороняють дитинство – 15 %;

- не знають – 56 %;
- для захисту себе – 7 %;
- для поваги до дітей – 7 %;
- захистити свої права якщо порушуються –15 %.

6. Який ЗУ захищає права дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування?

- не знають – 100 %.

7. Який ЗУ надає тобі право на здобуття освіти?

- Закон про освіту – 47 %;
- не знають – 47 %;
- Конституція України – 6 %.

Результати анкети «Правова соціалізація підлітків» відображені у вигляді діаграм на рисунках 2.19-2 .22.

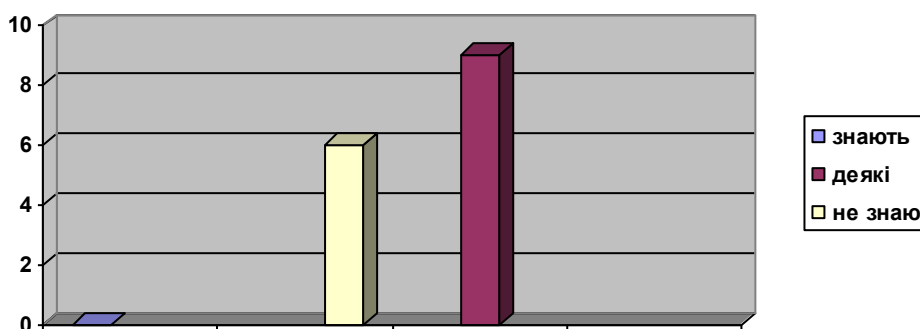

Рисунок 2.19. – Чи знаєш ти свої права?

Рисунок 2.20. – Як ти думаєш, чи мають діти права від самого народження?

8. На що має право кожен підліток?

- на навчання – 28 %;
- на життя – 14;
- не знають - 14 %;
- на сім'ю – 7 %;
- на освіту – 7 %;
- на лікування – 30 %.

9. Які обов'язки мають підлітки?

- поважати старших – 14 %;
- вчиться – 21 %;
- не знають – 65 %.

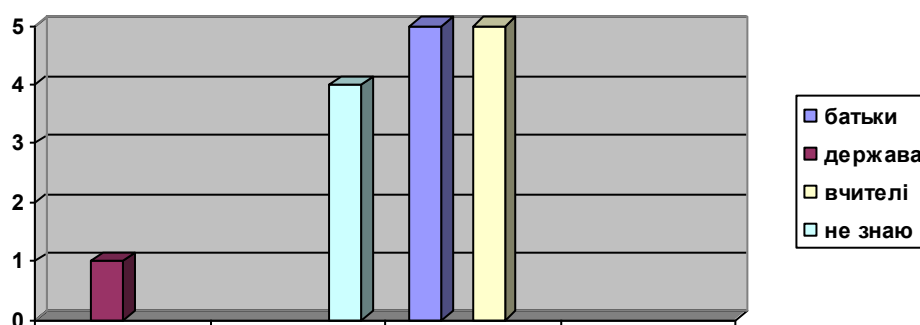

Рисунок 2.21. – Хто є головним захисником прав підлітків?

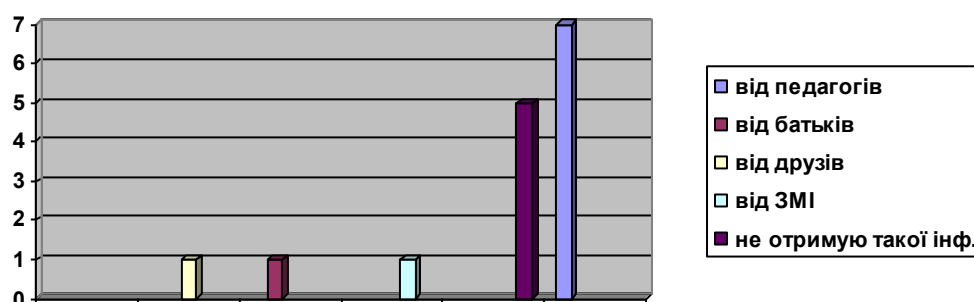

Рисунок 2.22. – Звідки ти отримуєш інформацію щодо власних прав та обов'язків?

Результати тесту «Мої права у різних сферах життя» відображені у

вигляді діаграма на рисунках 2.23-2.28.

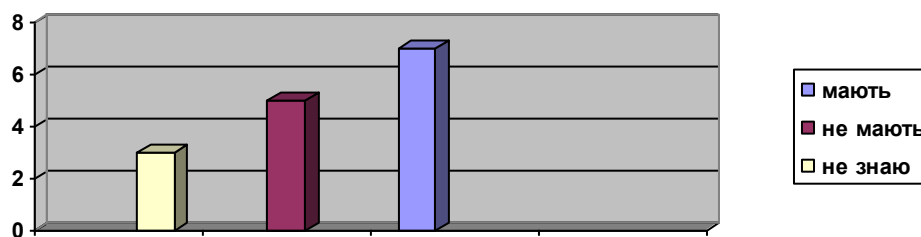

Рисунок 2.23. – Як ти вважаєш, чи мають діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування, за законом на контакт зі своїми батьками та близькими родичами?

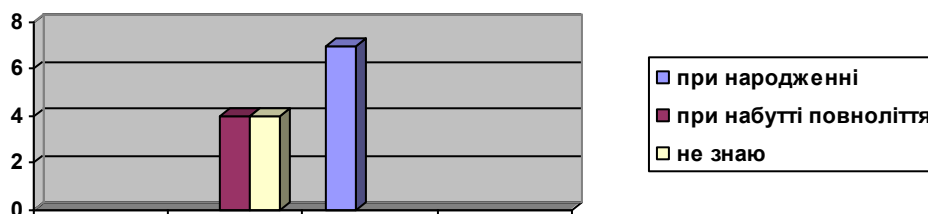

Рисунок 2.24. – Дітьми громадянство набувається.

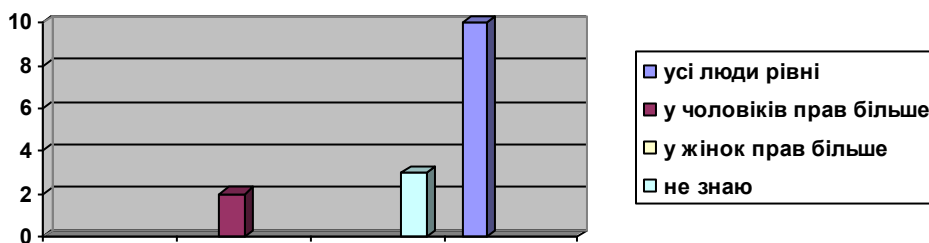

Рисунок 2.25. – Згідно з КУ.

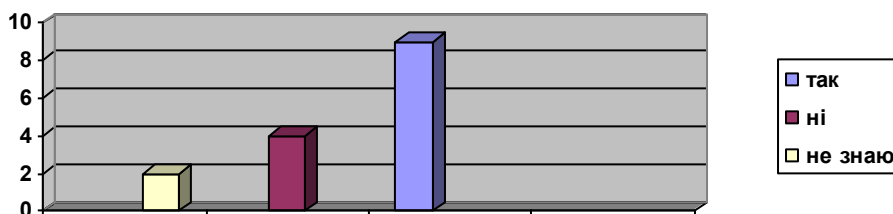

Рисунок 2.26. – Чи усі діти мають рівне право на здобуття освіти.

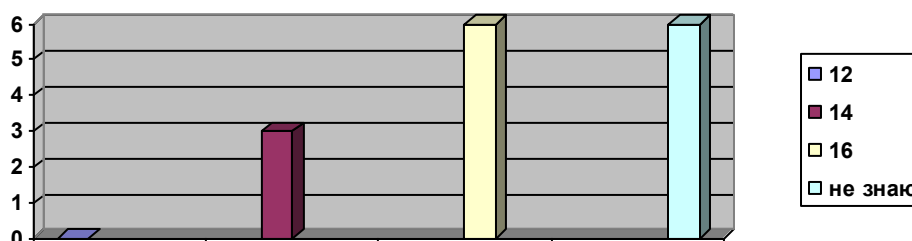

Рисунок 2.27. – З якого віку допускається прийом дітей на роботу.

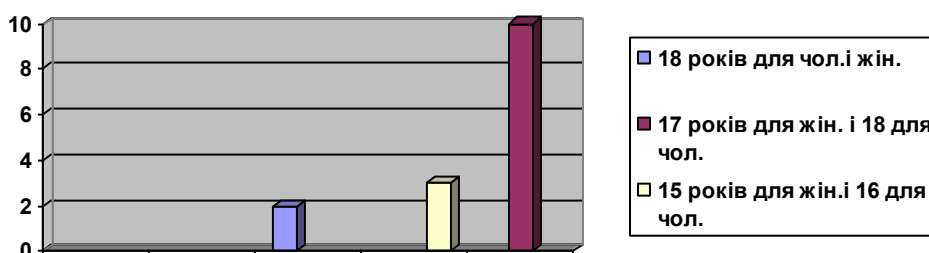

Рисунок 2.28. – Шлюбний вік встановлений з.

Які права дітей, на твою думку, обмежують дорослі?

- висловлювати власну думку – 14 %;
- не знаю – 21 %;
- власний вибір – 14 %;
- не відповіли – 51 %.

Підлітки показали дуже низький рівень знань міжнародних та українських правових документів, що захищають їх права та інтереси. Великий відсоток, а саме 56 % не знають для чого саме ЗУ «Про охорону дитинства», інший відсоток говорить що закон для того, щоб поважати дітей.

Це свідчить про те, що підлітки обмежені у знанні законів, які впершу чергу захищають їх права. Відсутність розуміння у них основних прав та обов'язків. Не сформоване поняття про різні види галузей права та відповідальність, які вони за собою несуть. Отже, підсумовуючи все вище наведене, можна зробити висновок, що до соціалізації дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, держава та всі фахівці, які ними

опікуються, не на достатньому рівні справилися з даним завданням, бо не відбулося об'єктивних обставин та умов спеціально організованого цілеспрямованого виховання та навчання.

Такі результати в подальшому житті дітей можуть призвести до скоєння правопорушень, багатьох життєвих помилок, конфліктних ситуацій і т. д. Тому цим дітям вкрай необхідно проводити заняття з поглибленим ознайомленням та вивченням правових дисциплін, а також підібрати та програти життєві ситуації на закріплення знань та навичок у дітей.

Дослідження регулятивно-правової сфери проводилось з використанням анкети «Правовий обов'язок та відповідальність підлітка». Результати відображені у вигляді діаграм на рисунках 2.29-2.37.

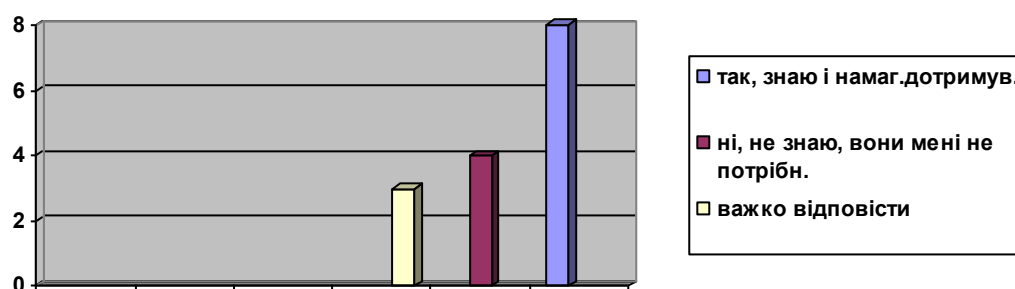

Рисунок 2.29. – Чи знаєш ти свої обов'язки і чи дотримуєшся їх у повсякденному житті?

Вказали свої обов'язки: поважати старших – 21 %, гарно навчатися – 21 %, не відповіли – 58 %.

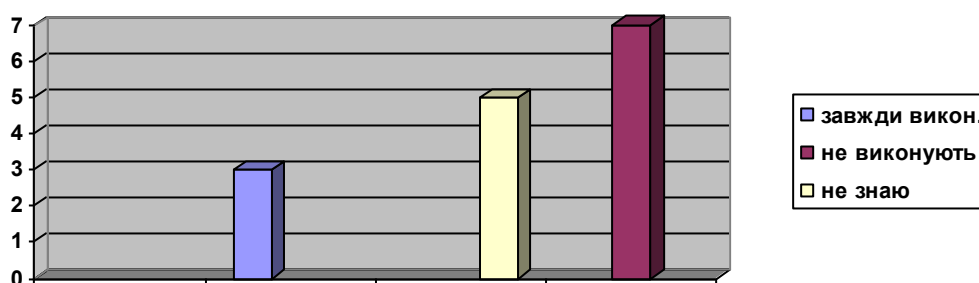

Рисунок 2.30. – Як ти вважаєш чи виконують підлітки свої шкільні обов'язки?

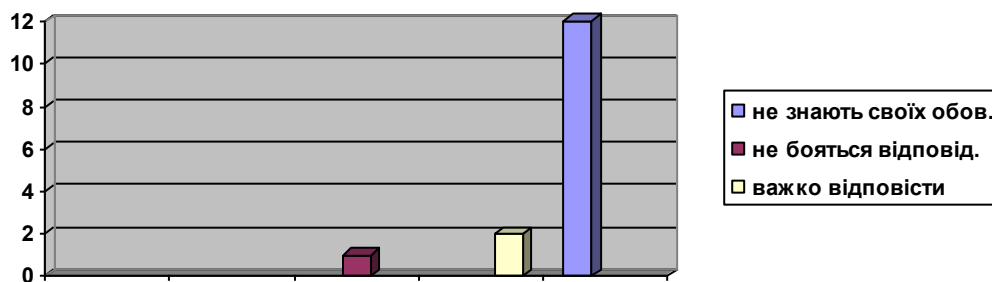

Рисунок 2.31. – Чому трапляється так, що підлітки не виконують своїх обов’язків?

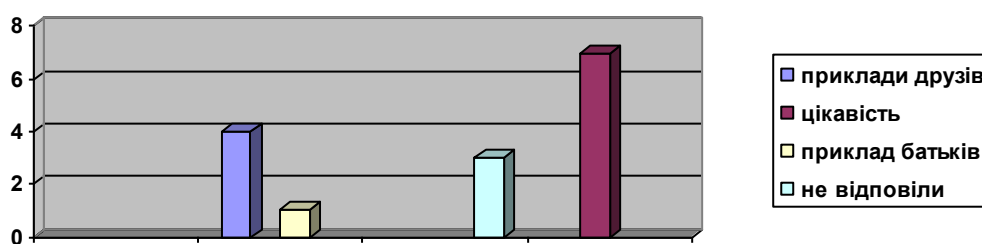

Рисунок 2.32. – Які причини спонукають підлітків до протиправних, незаконних дій?

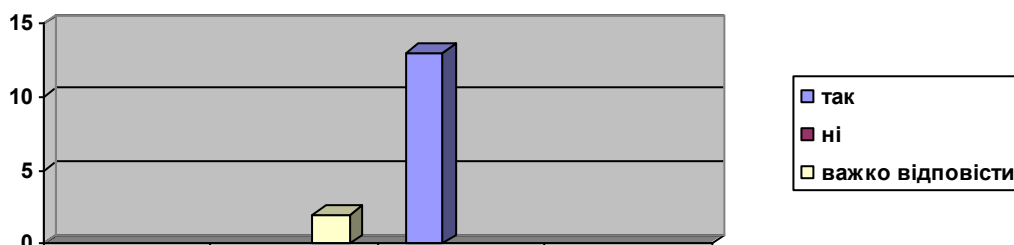

Рисунок 2.33. – Чи повинні, на твою думку, діти нести відповідальність за свою поведінку, яка завдає шкоду оточуючим?

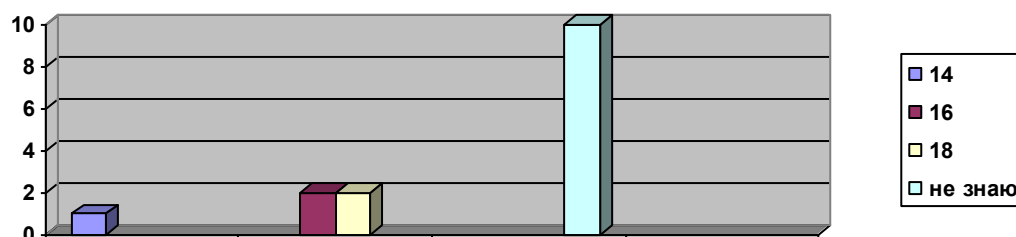

Рисунок 2.34. – З якого віку неповнолітні несуть адміністративну відповідальність?

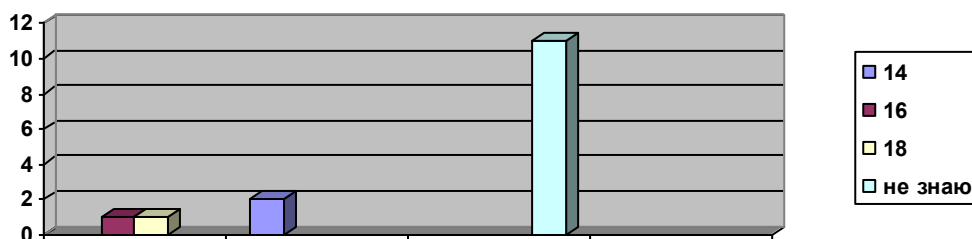

Рисунок 2.35. – З якого віку настає кримінальна відповідальність неповнолітніх?

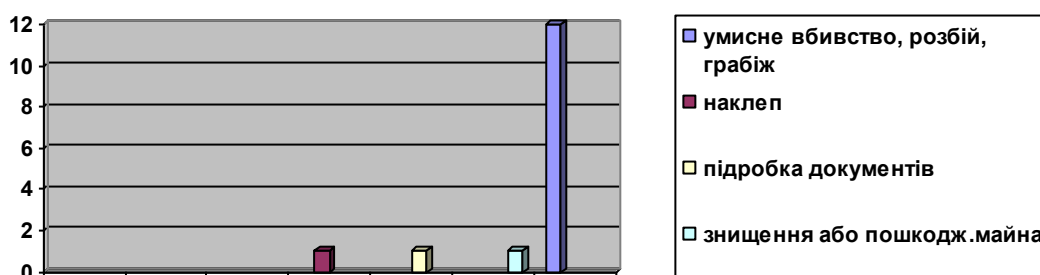

Рисунок 2.36. – За вчинення яких дій діти від 14-16 років несуть кримінальну відповідальність?

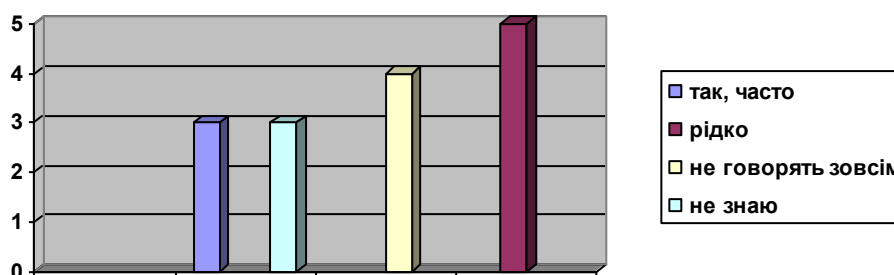

Рисунок 2.37. – Чи говорять дітям у школі-інтернаті про їхні права та обов'язки?

Результати тесту «Моя активність та правова соціалізація» відображені у вигляді діаграм на рисунках 2.38-

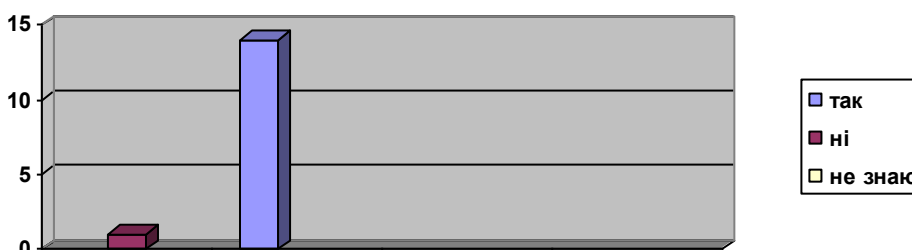

Рисунок 2.38. – Хотів би ти отримати більше інформації про свої права та обов'язки?

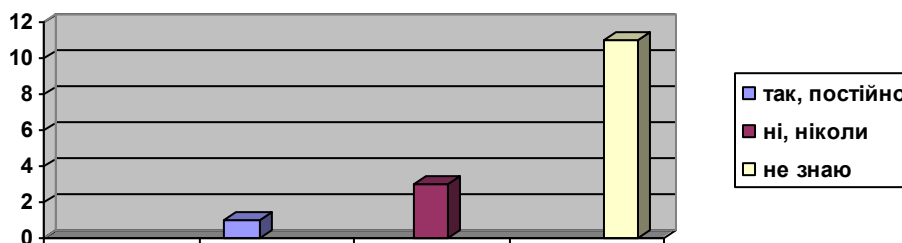

Рисунок 2.39. – Чи доводилося тобі стикатися з порушенням твоїх прав?

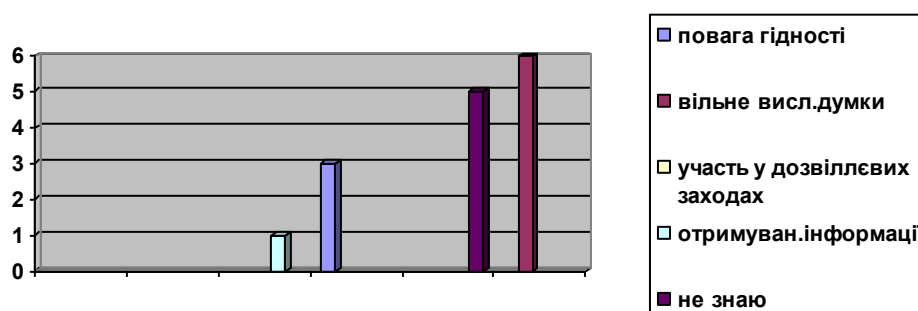

Рисунок 2.40. – Які твої права найчастіше порушуються іншими?

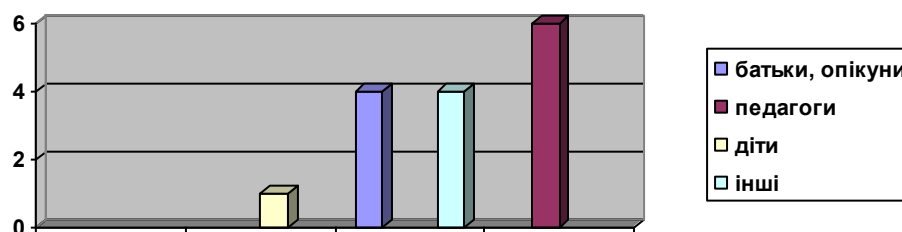

Рисунок 2.41. – Хто найчастіше порушує твої права?

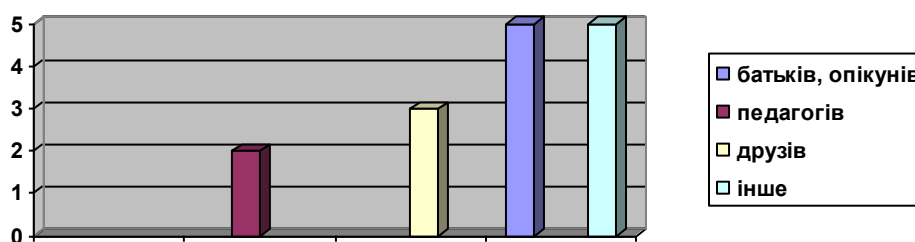

Рисунок 2.42. – У разі порушення твоїх прав до кого ти звертаєшся за допомогою?

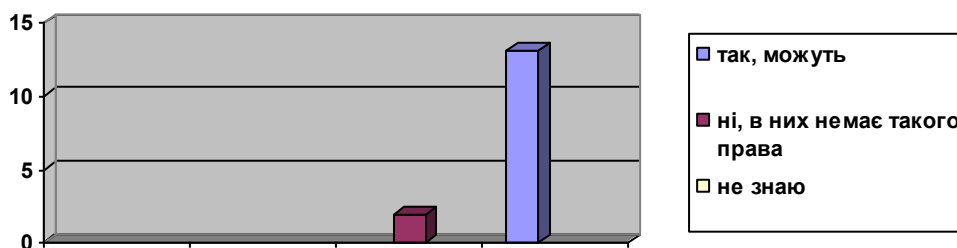

Рисунок 2.43. – Як ти вважаєш, чи можуть підлітки в деяких випадках самостійно звертатися до суду за захистом своїх прав?

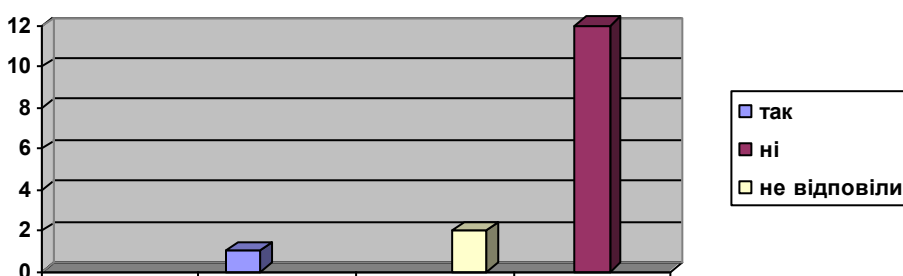

Рисунок 2.44. – Чи знаєш ти, який захист гарантує держава дітям-сиротам та дітям, позбавлених батьківського піклування?

Підводячи підсумки ми можемо з упевненістю сказати, що у більшості опитуваних не сформовано поняття відповідальності, відсутній рівень правових знань, тобто, рівень правової культури дуже низький у декого взагалі відсутній.

Майже кожна третя дитина взагалі не знає законів, які її захищають. Дітям бракує елементарної обізнаності у сфері своїх прав, обов'язків та відповідальності з багатьох життєвих ситуацій.

Учні взагалі не отримують необхідної їм інформації ні з вуст опікунів, ні від педагогів. При порушенні їхніх прав не знають до кого можна звернутися з правових питань. Більшість учнів вказало, що знають про своє право на відпочинок, право на освіту, право на охорону здоров'я, проте інші їм права невідомі. Тільки 14 % відсотків опитаних знали про документи, які захищають інтереси дітей.

У школі відсутні зустрічі з представниками правоохоронних органів, психолог та соціальний педагог працюють дистанційно, не достатньо

проводиться просвітницька діяльність щодо попередження тютюнопаління, вживання наркотичних речовин та алкоголю (орієнтування на здоровий спосіб життя). Більшість підлітків ведуть аморальний спосіб життя, їхня особистість формується з недоліками у особистісному розвитку, тому негайно потребують корекційно-розвиваючих занять та соціально-психологічного супроводу, оскільки вчителі та особи, які ними опікуються, не справляються з поставленими перед ними обов'язками та завданнями.

За інформацією міського управління МВС в Дніпропетровській області, за порушення правил торгівлі алкогольними напоями та тютюновими виробами за 2011 рік до адміністративної відповідальності притягнуто 135 осіб. За доведення дітей до стану алкогольного сп'яніння щодо дорослих осіб складено 22 адміністративні протоколи. За розпиття спиртних напоїв та появу в громадських місцях у нетверезому стані до адміністративної відповідальності притягнуто 14 неповнолітніх, а за куріння – 38 неповнолітніх.

За попередніми даними 2012 року Криворізька служба у справах дітей Інгулецького району проводячи рейди: «Діти-вулиці», «По об'єктах продажу алкогольних напоїв та тютюнових виробів» затримано: 168 неповнолітніх, та 18 торговельних магазинів, що значно перевищує за 2011 рік.

У КЗШ № 115 на ВШО стоять 5 учнів, які вживають спиртні напої та цигарки. 27 квітня 2012 року учениця 8 класу була відправлена до Криворізької міської лікарні №8 з алкогольним отруєнням. Інших учнів: 5, 9 класів затримано у спробах паління.

Запитання анкети змусили замислитися, над низькою правовою культурою підлітків у наш час, не знання законів, прав та обов'язків, про великий відсоток правопорушників. Якщо саме з таких позицій підходити до життєвих ситуацій, то ми можемо побачити обмежену у правових питаннях особистість.

За результатами анкетування, ми можемо визначити такі пріоритетні напрямки по підвищенню правових знань та правової культури :

- Інформування про дію негативних явищ на організм;

- профілактика негативних явищ у підлітковому середовищі;
- правова просвіта підлітків;
- підвищення правової культури;

Відповідно до цих напрямків ми склали наступну програму щодо підвищення правової культури.

2.2. Обґрунтування та впровадження програми підвищення правової культури

Формувати правові знання і повагу до правових цінностей (до права і закону, свободи, рівності, справедливості, прав і свобод людини та ін.) необхідно у процесі виховання і навчання. А тому на сучасному етапі одним з важливих питань правового виховання підлітка є визначення змісту правовиховної роботи, який включає систематичне підвищення рівня правової інформованості, збагачення цінностями правової культури, розвиток необхідних навиків, вміння реалізовувати вимоги правових норм, а також вироблення звички правової поведінки.

Важливим напрямом у вихованні старшокласників є цілеспрямована робота над усвідомленням єдності права, законності і справедливості. Найперше необхідно сформулювати уявлення – якщо право закріплює основи справедливості, то законність є одним з основних засобів забезпечення справедливості. Конкретним проявом справедливості в суспільстві є повага до прав, свобод та інтересів людини. Виховання правових переконань, усвідомлення необхідності дотримання законів зумовлюють становлення у підлітків впевненості й у тому, що справжнє призначення права полягає у визначенні міри справедливості та свободи.

У сучасних умовах розвитку суспільства правове виховання повинно ставити акцент на духовний зріст, а не тільки зосереджуватись на забезпеченні дозволеної поведінки.

Серйозним недоліком нинішньої практики правовиховної роботи старшокласників є недооцінка традиційних організаційних форм, розрахованих на молодіжну аудиторію: правових олімпіад, диспутів на правову, моральну тематику, лекторіїв, науково-практичних конференцій тощо. Звичайно, крім традиційних форм навчальної роботи у вищому навчальному закладі можуть використовуватись інтеграційні форми правового виховання, що має велике значення для зв'язку теорії з життям, для перетворення знань у переконання й особистісну культуру підлітка.

Домінантою правового виховання у вищих навчальних закладах залишається правове навчання, яке виконує низку складних функцій, пов'язаних з забезпеченням рівня систематизованих знань про право, державно-правові інститути; розвитком правових інтересів і правового мислення; формуванням здібностей до правової самоосвіти, удосконалення правових знань.

Виділяючи засоби правового виховання, потрібно мати на увазі, що іноді неможливо провести чітку межу між засобами і формами правовиховної діяльності, оскільки одне й теж явище може виявлятися як засобом, так і формою.

У пропаганді правових знань підліткам традиційно основними засобами правового виховання визначались і визначаються сьогодні преса, телебачення, радіомовлення, література, мистецтво, кіно, засоби наочної пропаганди та агітації тощо. Слід констатувати, що серед вказаних засобів правового виховання у старшокласників превалює інтерес до телебачення і кіно, соціальних мереж.

В роботі розглядаються групи методів правового виховання підлітків: методи формування особистості; методи організації діяльності, спілкування та формування позитивного досвіду суспільної поведінки; методи стимулювання і мотивації діяльності та поведінки; методи самовиховання.

Значна роль серед методів правового виховання відводиться саме правовому самовихованню як усвідомленій потребі у старшокласника до

саморозвитку в набутті правових знань, формуванні позитивних правових установок та навичок правомірної поведінки і діяльності.

Правове навчання і виховання повинні сприяти становленню особистості підлітка, який би не тільки володів повною сумою правових знань, вмінь і навичок, але й був громадянськи активним, здатним включатись у демократичні процеси у нашій державі.

Виходячи з вказаного, серед мотивів правомірної поведінки виділяється почуття громадянськості як особистої причетності до подій, що відбуваються у суспільстві, країні, світі. Відповідно правовиховна робота у навчальних закладах повинна спрямовуватись на виховання старшокласника.

Згідно за попередніми результатами дослідження ми розробили програму.

Мета: підвищення правових знань, відповідальності за особисту поведінку, розвиток самосвідомості та правових дій.

Завдання: виховати у школярів інтерес до правових знань, популяризувати правові закони, розвивати пізнавальний інтерес до предмета, з'ясувати, як учні знають основні поняття з правознавства, навчити дітей користуватися своїми правами в різних ситуаціях, виховати почуття відповідальності за свої вчинки, виховати почуття причетності до процесу творення правової держави в Україні, сформувати правову культуру школярів.

Цільова група: підлітки (10-16 р.).

Тривалість: програмою передбачено заняття по 60 хв. протягом 2013-2014 р.

Кількість учасників: 10-15 осіб.

Ресурсне забезпечення: ватман, стікери у вигляді зірочок, намальоване небо, роздатковий матеріал, наочний матеріал, годинник, листи А4, фломастери, магнітна дошка з набором магнітів, крейда, маркери, ручки, листи із зошитів, скотч, ножиці, клубок ниток, бутафорський мікрофон, Конституція України, юридична енциклопедія, брошура «Закон і ти», плакат «Заповіді Громадянина», фарби, пластилін, клей, кольоровий папір, технічне забезпечення, диски с відеофільмами, папки, журнали, ситуації успіху.

Очікувані результати:

- розширено коло правових знань учнів;
- знають основні права і свободи громадян суспільства, правової держави, основні міжнародні акти про права людини;
- усвідомлюють глибокий зміст та сутність прав людини, їх моральну зумовленість та взаємозв'язок з етичними, політичними, культурними нормами суспільства;
- переконані в необхідності правомірної поведінки, дотримання правових обов'язків умінь користуватися механізмом захисту прав і свобод;
- уміють вільно висловлювати й відстоювати свою точку зору, з повагою ставляться до інших поглядів;
- сформовано у кожного учня системи знань з питань основ держави та права, розвиток інтересу до цієї галузі знань і зв'язок права з навколишньою дійсністю;
- сформувано повагу до держави органів влади;
- прищеплено навичок правосвідомої поведінки;
- сформовано потреби та уміння активно захищати в установленому законом порядку свої законні права та законні свободи.

2.3. Результати проведення формувального експерименту

З метою виховання у школярів інтересу до правових знань, та формування правової культури учнів нами в Криворізькій загальноосвітній школі-інтернаті № 115 було розроблено та проведено програму, яка тривала 6 місяців, а саме: пройдено курс тренінгів, 6 засідань куглих столів, було розіграно близько 45 правових ситуацій, проведено 3 брейн-ринги з правових питань, було відкрито кіноклуб «Ми майбутні правознавці», проглянуто близько 15 фільмів, було проведено 7 зустрічей з представниками правоохоронних органів, проводилися конкурси, бесіди, диспути, надавалися

консультації.

За повторними результатами анкетування було встановлено, що рівень знань з правової культури значно змінився.

Для діагностики вихованців ми розробили анкету, яка може свідчити про рівень обізнаності респондентів, щодо правопорушень, чим вони можуть бути викликані, взагалі про права та рівень правової культури.

Результати анкети приводяться в додатку В.

У результаті проведеного анкетування було виявлено, що більшість опитаних учнів негативно ставляться до негативних речовин, лише 7 % позитивно ставляться до застосування фізичної сили, як зазначалося, задля захисту себе та рідних.

Підліткам було роз'яснено про вплив шкідливих речовин на організм, приведенні приклади випадків, щодо розпиття алкогольних напоїв. Результати опитування відображені у таблицях 2.2.-2.6.

Таблиця 2.2.

Яке ваше ставлення до:

	Крадіжки	Алкоголь	Наркотики	Заст. фізичн. сили
Позитивне	-	-	-	-
Негативне	13 %	-	13 %	13 %
Задовільне	-	-	-	7 %
Незадовільне	23 %	-	24 %	7 %

Таблиця 2.3.

На питання що саме ви вживаєте: цигарки; спиртні напої; токсичні речовини?

Цигарки	Спиртні напої	Токсичні речовини	Не вживають нічого
13 %	13 %	-	74 %

Відбулися позитивні зміни, щодо вживання шкідливих речовин. В порівнянні з минулим роком підлітки на 40 % змінили своє ставлення в

позитивному напрямі, щодо вживання шкідливих речовин. Підлітки цей час отримували інформацію, щодо здорового способу життя, проводилися тренінги.

Позитивна динаміка спостерігається, в тому, що підлітки 100 % отримували весь цей час інформацію, щодо впливу шкідливих речовин на організм.

Таблиця 2.4.

Спілкуючись з вами, торкаються проблем алкоголю, наркотиків, правопорушення ?

Правопорушення	Вживання алкоголю та тютюну	Вживання наркотиків	Не розмовляли на одну із тем
37 %	40 %	23 %	-

Позитивна динаміка спостерігається, в тому, що підлітки 100 % отримували весь цей час інформацію, щодо впливу шкідливих речовин на організм.

Таблиця 2.5.

Яку відповідальність несуть неповнолітні що вживають шкідливі речовини?

Кримінальну	Адміністративну	Дисциплінарну	Не несуть	Не знаю
-	-	87 %	-	13 %

Більша частина підлітків вважають, що розпивання неповнолітніми алкогольних напоїв та паління відноситься до дисциплінарної відповідальності, але залишився відсоток 13 %, які ще не можуть дати цьому явищу характеристику. Потрібно не зупинятися а надалі проводити профілактичні роботи з підлітками не тільки на уроках а й дозвіллі.

За результатами ми побачили, що учні обізнані у документах, які захищають їх права. З метою підвищення рівня ефективності правового виховання підлітків, ознайомлення дітей з Конвенцією про права дитини нами

було проведено ігротеку «Діти мають права» першочерговим завданням було забезпечення дитини інформацією про її права. З підлітками було проведено класну годину на ознайомлення їх з основними законодавчими документами, які захищають їх права.

Таблиця 2.6.

Закони, які захищають права дітей, серед них відмітили.

Конституція України	Конвенція про права дитини	Не знають
60 %	40 %	-

Отже, у разі порушення прав дитини вони зможуть звернутися за допомогою до документів, які регламентують їх права.

6. На запитання, що таке "правова культура людини" відповіли – це:

- гарно себе вести – 20 %;
- захист своїх прав та свобод – 6 %;
- культура, яка проявляється до права – 20 %;
- культура, яка закладена в знанні та реалізації своїх прав – 6 %;
- дотримання правил КУ – 20 %;
- дотримання законів – 6 %;
- не знаю – 20 %.

У 76 % закладене розуміння поняття «правова культура людини», 24 % не достатньо розуміють поняття. Адже правова культура людини - це поведінка людини на основі знання законів і прав інших. Людина, користуючись даними йому правами не повиненна порушувати нічого. Це рівень вихованості людини, коли вона думає, про що говорить і що робить, яке у більшості старшокласників відсутнє. Наявність культури викликає бажання бути законослухняним. На діаграмі на рисунку 2.46. відображена ймовірна поведінка підлітків, якщо вони стануть свідками правопорушення.

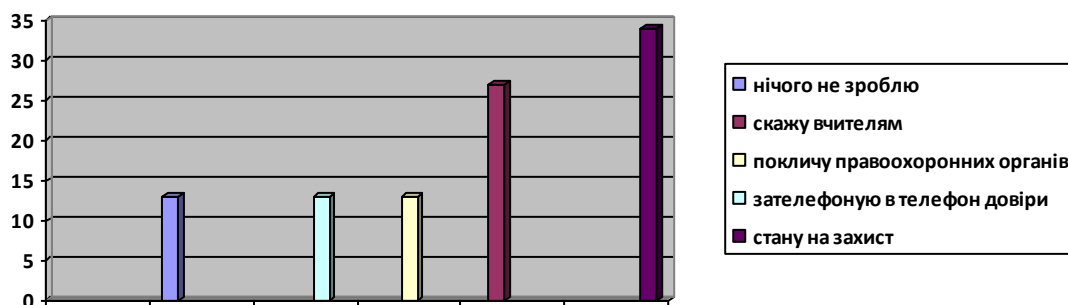

Рисунок 2.46. – Що ви зробите, якщо при вас порушуються права ваших однолітків?

Почуття солідарності присутнє у кожного другого, 13 % нічого не зроблять респондентів, 27 % скажуть вчителям. Інші ж надійдуть наступним чином: покличуть на допомогу правоохоронних органів – 13 %; стануть на захист – 34 %. А 13 % зателефонують в телефон довіри.

1. Недоліки у правовій культурі на думку підлітків викликані через:

- погане виховання – 20 %;
- вживання алкоголю та тютюну – 13 %;
- не всі права можуть реалізувати – 13 %;
- поганий приклад однолітків – 20 %;
- не має – 34 %.

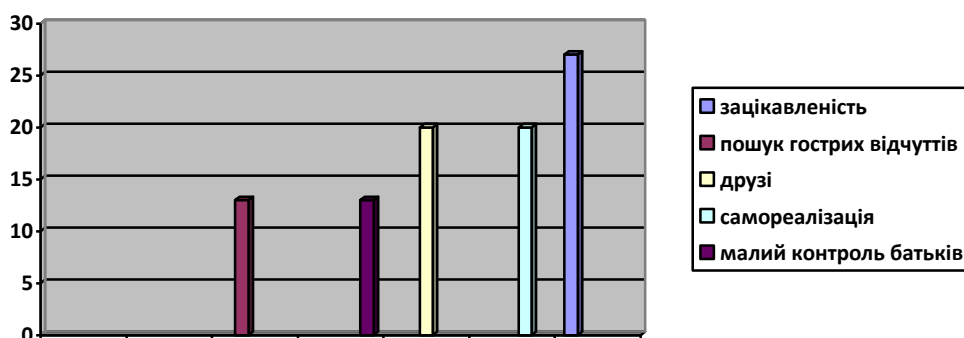

Рисунок 2.47. – Причиною, що спонукає дітей до протиправних дій є:

Бачимо великий вплив друзів, зацікавленості, пошуку гострих відчуттів, і відсоток того, що дорослі не дивляться за діями дітей за яких вони несуть

відповідальність. Зі старшокласниками проводяться ситуації успіху, рольові ситуації.

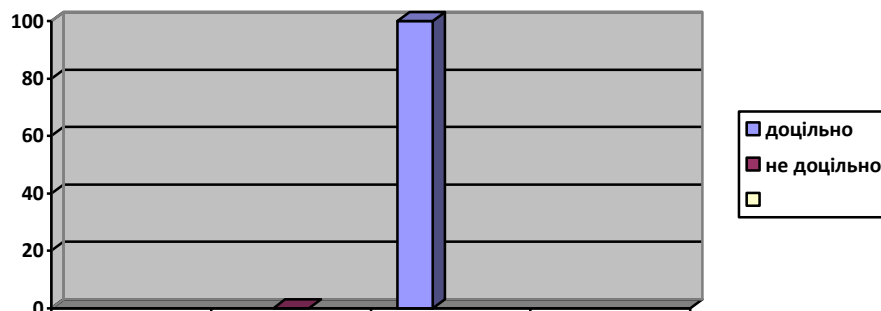

Рисунок 2.48. – Чи доцільно у школі проводити зустрічі з лікарями, юристами, представниками правоохоронних органів з питань профілактики правопорушень та небезпеки шкідливих звичок?

Більшість відповіла що доцільно, оскільки виходячи із зазначених відповідей діти розуміють про необхідність володіння правовими знаннями, можуть відрізнити погане і добре. Знаючи основи права особистість застерезить себе від неприємностей. Лише право ставить межу через яку людина переступаючи буде відповідати.

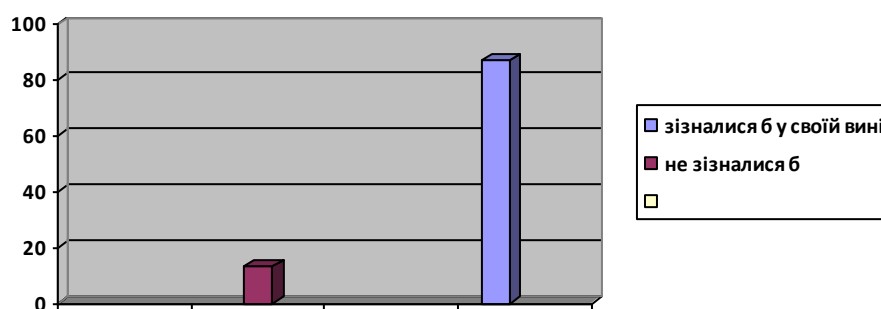

Рисунок 2.49. – Як би Ви вчинили, коли у скоєному Вами злочині, звинувачували іншу людину?

Виходячи з зазначених відповідей можна зробити висновок, що більшість зізналися б у вчиненні ними злочину, то таких людей поправу можна назвати – відповідальними, вони не тільки думають про себе, але їм не байдужа доля

інших. Але серед відповідальних знаходяться ті, які б не зізналися навіть якщо вирішувалось чиєсь життя.

Аналіз сформованості показників правової культури школярів показав позитивну динаміку (Рисунок 2.50.). Так, кількість учнів, що володіють високим рівнем правової культури виросло: 27 %; показники середнього рівня правової культури змінилися: на 11 %; зменшилася частка учнів з низьким рівнем правової вихованості: на 30 %.

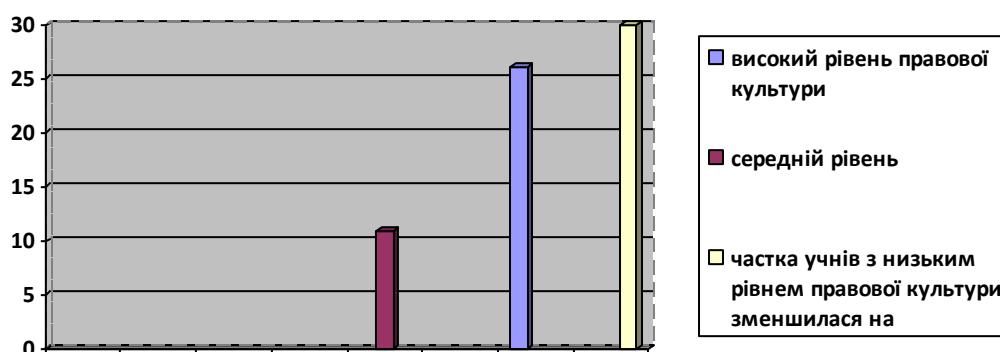

Рисунок 2.50. – Показники зросту правової культури учнів.

Також ми використали у роботі з учнями такий метод як обговорення. Цей метод складався з такої вправи як «Кругова бесіда». Читаючи дані фрази учні по колу давали свої відповіді, а також обґрунтовували їх різними своїми життєвими прикладами. Їхні відповіді були не однакові, цікаві і яскраво було видно сформовані погляди на майбутнє.

Майже всі учні активно виконували завдання, кожен хотів якомога більше розказати і обґрунтувати свої відповіді. Ізольованих дітей не спостерігалось в ході бесіди.

Правова культура особистості учня являє собою правову позицію, яка формується на основі наявних правових знань, подань, поглядів, переконань, інтересів та ідеалів, потреб, мотивів, морально-вольових якостей, правових умінь, навичок і звичок, і що виражається у правових відносинах учня до суспільства, до колективу, до іншої людини, до самого себе.

До виховних елементів формування високої правової культури ми

віднесли:

- формування уявлень про правові норми через призму моральності та духовності;
- ознайомлення з чинним законодавством через засоби масової інформації, друковані видання в доступній і популяризованій формах;
- добровільна участь неповнолітніх у просвітницько-інформаційних заходах у закладах навчання, за місцем проживання;
- залучення до правовиховної роботи не тільки педагогів, працівників соціальної сфери, а й правоохоронних органів, органів у справах неповнолітніх;
- доцільне й обгрунтоване використання методів переконання й примусу;
- врахування специфіки процесів розвитку й виховання неповнолітніх.

Отже, як ми побачили рівень правових знань значно виріс. Проведення різноманітних форм групової роботи призвело до підвищення знань учнів з правових питань.

Однак, сучасні підлітки не сприймають право як цінність, не вважають закон обов'язковою для виконання нормою, не розуміють цілей, завдань правоохоронних органів тощо.

Звідси витікає ситуативність поведінки неповнолітніх, а також, правовий конформізм, і правовий нігілізм, і протиправна поведінка.

Тобто правова культура українських підлітків являє собою фрагментоване утворення, з різним характером рівнів їх різною спрямованістю. Про це свідчать статистичні дані, які показують, що в українському суспільстві є певні проблеми з підлітковою злочинністю та її наслідками.

Отримані результати дослідження підтверджують висунуту гіпотезу про необхідність формування правової культури учнів в цілісному педагогічному процесі школи. На підставі висновків нами розроблені наступні рекомендації.

2.4. Методичні рекомендації для педагогів у роботі з підлітками щодо підвищення правової культури

Правова культура та правова освіта молоді в душі поваги до закону завжди були пріоритетними державними завданнями. Такими вони залишаються в даний час і будуть такими в майбутньому. Цей підхід диктує сьогодення. Ми не можемо не помічати того, що серед значної частини молоді відбувається перерозподіл моральних, правових, культурних цінностей, в тому числі іншою стає мотивація щодо навчання та праці.

Активну, в правовому відношенні, людину необхідно формувати з дитинства, особливо у шкільному віці, коли дитина готова сприймати всю інформацію, яку їй дають. Недарма підлітковий вік у психолого-педагогічній літературі називається «важким», «критичним», «перехідним», а в юридичній навіть «криміногенним». Цим певною мірою підкреслюється особливість підліткового віку.

Саме в цьому віці в переломні моменти дитина найчастіше скоює протиправні дії. Тому перед школою стоїть завдання розширювати правові знання молоді, формувати в ній високу відповідальність перед суспільством і державою, виховувати молодих людей в душі безумовного дотримання норм права і моралі.

В підлітковому віці спостерігається потреба у створенні власного погляду, прагнення до дорослості, бурхливий розвиток фантазії та уяви, спрямованість на самоствердження в суспільстві.

З огляду на це найбільш продуктивними у цьому віці є нестандартні уроки, які залучають підлітка до діяльного розв'язання завдань і проблем, ставлять його в позицію причетності до подій. Тому майбутній діяч виховується насамперед у грі, зокрема на нестандартних уроках під час повторення, вивчення та закріплення нового навчального матеріалу.

Важливим елементом успішного засвоєння знань з правознавства є використання різноманітних методів активізації учнів: рольових ігор, брейн-

рингів, вікторин, диспутів, «круглих столів» на правову тематику та перегляд й обговорення відео-фільмів.

Більшість педагогів використовують авторитарний метод у взаємодії з учнем, що призводить до замкнутості дітей, які не можуть мати власної думки. Така позиція приводить до бар'єру між педагогом та учнем.

Є занепокоєння щодо не своєчасного проведення виховних заходів, оскільки проводяться лише після скоєння правопорушення.

Педагоги у роботі з учнями не підбирають правильної інформації, яка б відповідала їхньому віці. Велике значення набувають ситуації успіху, які підлітки можуть програти та обговорити свої почуття, пропозиції, висловити власну думку.

Слід звернути увагу на той факт, що спостереження розбіжності, між високим рівнем освіти, і, культури дорослих, і, низьким матеріальним рівнем їхнього життя стає головною причиною появи негативних явищ у середовищі підлітків та єдиною метою життя стає досягнення високого матеріального достатку.

Виховання відповідальності в учнів загальноосвітніх закладів знайшло відображення у педагогічних ідеях (М. Єрохіна, В. Тернопільської, М. Левківської, О. Сухомлинської, В. Оржеховської та ін.), які акцентували увагу на те, що найвищим рівнем вихованості відповідальної поведінки є усвідомлення моральної відповідальності перед суспільством, перед батьками, педагогами, ровесниками і самим собою через внутрішні переконання і досягнення цього рівня має бути метою виховання відповідальної поведінки.

Для повноцінного розвитку необхідно учням забезпечити оптимальні умови для всебічного, гармонійного розвитку вихованців, їх самореалізації, озброїти учнів знаннями законів, підвищити їх з юридичної обізнаності, систематичне інформування їх про актуальні питання права.

Саме вони допомагають учням співвідносити свої вчинки і поведінку своїх товаришів не лише із загальновідомими моральними нормами, а й з вимогами законів, коригувати свою поведінку, змінювати її у правильному

напрямі.

Нами були визначені такі педагогічні умови, які необхідні у формуванні правової культури підлітків :

- готовність суб'єктів цілісного педагогічного процесу школи до правового виховання учнів;
- планування завдань правового виховання, відповідних його цілям;
- здійснення правового виховання учнів у навчальному процесі;
- створення в навчальному закладі особливого морально-правового середовища;
- правове виховання учнів у позанавчальній діяльності має бути логічним продовженням навчального процесу;
- дотримання всіма суб'єктами правовиховного процесу в школі положень Статуту школи, Правил поведінки учнів, відносин, побудованих на взаємоповазі та толерантності;
- організувати морально-правовий простір школи, що сприяє формуванню та розвитку стійких, позитивних, суспільно спрямованих правових відносин, активної правової позиції кожного члена шкільного колективу;
- організувати спеціальні курси «Проблеми формування правової культури школярів» для педагогів і батьків учнів;
- проводити науково-методичні семінари і конференції, присвячені проблемам формування правової культури учнів.

Обираючи методи і форми виховної роботи, важливо також урахувати, чи популярні вони серед школярів, чи зацікавлюють їх, чи викликають у них задоволення.

До найбільш раціональних форм соціально-педагогічної діяльності з організації процесу правової соціалізації дітей-сиріт підліткового віку в загальноосвітній школі-інтернаті ми віднесли:

- ігрові ситуації з елементами правових знань, знайомство з діяльністю судових і правоохоронних органів, факультативи «Правознавство», «Закон і ти», «Закон і право»;

- школи і лекторії правових знань, філософські години спілкування, бесіди, диспути, дискусії, конференції, вечора питань і відповідей, правові лабіринти на тему: «Суспільство і діти», «Що значить бути громадянином», «Право в нашому житті», «Підліток і закон»;

- зустрічі з працівниками прокуратури, судових та правоохоронних органів;

- сюжетно-рольові ігри, розбір проблемних ситуацій, клубні зустрічі;

- робота клубів і загонів «Юні друзі міліції», «Юні інспектори руху». Зустрічі з ветеранами, бесіди, класні години: «Становище дітей в світі», «Дитячі міжнародні організації і руху». Конкурси, вікторини: «Планета людей», «Країни і континенти», «Кого можна вважати миролюбною людиною?».

- круглі столи: «Я і світ», «Я у світі не один», «Чи можливий вічний мир», «Діалог з століттям»;

- конкурси малюнків, фотографій: «Моя планета», «Світ нашого будинку»;

- акції «Світ, в якому ми живемо, робимо краще» (турбота про школу, будинки, де живемо, вулиці і т.д.);

- вікторини.

Важливим етапом є активізація роботи з батьківською громадськістю, завдяки впровадженню активних форм взаємодії та пропагуванню кращих педагогічних ідей та організації батьківської педагогічної освіти. Слід звернути увагу на особливу виховну роль родини в формуванні особистості учня, на визначення внутрісімейних соціально-психологічних факторів, що мають виховне значення та активізацію педагогічної освіти, розглянути і доповнити методичний супровід цього напрямку роботи та активно впроваджувати батьківський лекторій, всеобуч, індивідуальні активні форми роботи з сім'єю. Батьки, приймаючи рішення, повинні на перше місце ставити не власні погляди, а те, що буде більш корисним для дитини та той факт, що мета і мотив виховання дитини – це щаслива, повноцінна, творча, корисна людям життя цієї дитини.

До оптимальних форм роботи з батьками ми віднесли:

- зустріч з учителями: «Батьківська п'ятниця»;
- консультпункт для батьків: «Сімейна скринька»;
- батьківські збори для батьків тих учнів, які схильні до правопорушень;
- диспут для батьків: «Яку сім'ю можна вважати зразковою?»;
- загальношкільні батьківські збори.

Очікувані результати: наявність в учнів правової та політичної інформованості, морально-правового (відповідальної, безпечної поведінки), потреба в участі в суспільному житті, як школи, так і мікросоціуму, прояви позиції громадянина своєї Вітчизни, а також почуття громадянськості.

Отже, за сучасних умов існує потреба у формуванні правової культури, правосвідомості, у цілеспрямованій правовиховній роботі, особливо серед молоді, від якої залежатиме майбутнє нашої держави. А для цього необхідно об'єднати зусилля усіх державних і громадських організацій, спрямувати їх на правовиховну роботу, як гарантію демократичних і соціальних перетворень, відповідно до загальнолюдських принципів права і моралі

ВИСНОВКИ

Сформована така ситуація у світі, що ставить перед людиною важливу задачу – підвищення правової культури.

У зв'язку з цим гостро постає питання про розвиток особистості підлітка не обмежену в морально-правовому розумінні особистість.

У соціально-педагогічній, філософській літературі немає єдиного підходу до визначення правової культури. Більшість дослідників правову культуру розглядають як якісний стан правового життя суспільства, який визначається досягнутим рівнем розвитку правової системи, законності та правопорядку, правової освіти й обізнаності різних верств населення з правом, а також ступенем гарантованості державою основних прав і свобод людини.

Теоретичний аналіз філософсько-юридичних і психолого-педагогічних досліджень з проблеми формування правової культури старшокласників свідчить про тісний взаємозв'язок між загальною правовою культурою, між правом та мораллю. Правова культура учнівської молоді розглядається як єдність зовнішнього і внутрішнього: право як особистісна цінність і установка на правослухняну поведінку.

Ефективність правової культури підлітків у закладах інтернатного типу залежить від організації процесу правової освіти, який спрямовується на вирішення наступних завдань: вироблення у підлітків інформаційно-пізнавальних мотивів, бажання вивчати право, усвідомленого ставлення до правових норм, що захищають їхні права та інтереси, впевненості у справедливості права, рівного для усіх дітей і законності як суспільної особистісної цінності; формування знань про правову систему держави, про діючі міжнародні та національні правові документи, що забезпечують дітей правами, розуміння сутності вимог законів, надання підліткам інформації про їхні права та обов'язки та можливості їх реалізації, про норми взаємостосунків з іншими людьми, які виступають рівними учасниками у правовій взаємодії;

розвиток особистісної відповідальності підлітків за власні вчинки, правомірної поведінки, стійкої правової позиції, життєвої соціально-правової активності.

Правова соціалізація підлітків відбувається в процесі навчально-виховної діяльності та при взаємодії, спілкуванні з педагогічним колективом, однолітками. При цьому накопичується, узагальнюється соціально-правовий досвід, що стане корисним у подальшому житті поза навчальним закладом.

Необхідно підвищувати рівень правової культури, акцентувати увагу дітей підліткового віку на правомірній поведінці, додержанні вимог законів, правових обов'язків і відповідальності. Це допоможе підліткам адаптуватись у складному сучасному суспільстві, увійти до нього після закінчення закладів інтернатного типу, бути зорієнтованим у правових ситуаціях, маючи навички правового самозахисту.

Орієнтуючись на майбутнє у процесі правової соціалізації підліткам необхідно надавати можливість формувати власний життєвий потенціал з урахуванням вимог актуального міжнародного та національного законодавства, відповідно до сучасних соціально-правових відносин.

Головним провідником знань для учнів у школі є педагог. Тому, у першу чергу, доцільно надати належну соціально-правову інформацію вчителям. Подача інформації повинна відбуватися з урахуванням вікових особливостей дітей.

Важливим аспектом у вихованні школярів є створення умов для соціально-правової освіти. Комплекс педагогічних умов підвищення рівня правової культури включає: 1) оптимальний відбір правової інформації і включення її в зміст навчального матеріалу; 2) використання ситуацій, максимально наближених до реальності, 3) оптимізацію виховання у підлітків правової відповідальності та активної правової позиції; 4) підвищення правової та психолого-педагогічної підготовки педагога. Вона може впроваджуватися в інформаційній та практичній формах. Також відзначили важливі виховні елементи формування високої правової культури учнів.

Процес формування правової культури будується відповідно з основними

компонентами.

Нами розроблено критерії визначення рівня правової культури старшокласників на основі її структури.

Мотиваційно-правовий критерій проявляється у розумінні учнями необхідності правової соціалізації, у бажанні вивчати право та в усвідомленому відношенні до правових норм, що захищають інтереси дітей.

Когнітивно-правовий компонент характеризується наявністю у дітей знань основних положень законів, у правильному розумінні власних прав та обов'язків, норм взаємостосунків з іншими людьми.

Регулятивно-правовий критерій проявляється у сформованості правомірної поведінки та правової активності.

У ході дослідження виявлено, що реальний стан правових знань старшокласників у закладах інтернатного типу не відповідає сучасним вимогам. Правові знання, як правило, полягають лише у вивченні базового навчального курсу «Основи правознавства» в 9-му класі. Курси за вибором «Практичне право», «Людина і суспільство», «Ми – громадяни України» та інші, зазвичай, не вивчаються. Відсутня система позаурочної виховної роботи правового характеру. Спостерігається низький рівень правової освіченості старшокласників, деформована їхня морально-правова свідомість, домінують антиправові орієнтації у способах задоволення своїх потреб. Дослідження показало, що у школярів відсутні інтелектуально-правові інтереси, недостатня розвинутість різних форм міжособистісного спілкування, відсутність взаємозв'язку, активного та творчого співробітництва «педагог – учень», соціальна пасивність школярів, пасивність і недостатня професійна підготовка вчителів, низький рівень методичного забезпечення в організації ефективного навчально-виховного процесу.

З метою активізації підвищення правової культури старшокласників у закладах інтернатного типу нами було розроблено і запропоновано програму.

Головною метою програми є: підвищення відповідальності за особисту поведінку, розвиток самосвідомості, забезпечення глибокого й усвідомленого

сприйняття учнями правових знань, формування умінь і навичок їх практичного застосування.

Розроблена та впроваджена нами програма допомогла частково підвищити рівень правових знань, підлітки стали більш обізнаними з правових питань. В результаті дослідження проблеми було розроблено методичні рекомендації щодо формування правової культури учнівської молоді, які передбачають: врахування психологічних факторів в організації навчального процесу з правознавства; психологічну допомогу батькам у вихованні правової культури і правової поведінки дітей.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів досліджуваної проблеми і відкриває перспективи для поглибленого педагогічного осмислення проблеми формування правової культури учнів на різних етапах; проблеми підготовки педагогів до правового виховання учнів; проблеми забезпечення активної участі батьків учнів, шкільних інспекторів у справах неповнолітніх органів внутрішніх справ; проблеми стимулювання учнів до правового самовиховання, самовдосконалення.

Подальша науково-дослідницька робота буде спрямована на аналіз результатів перевірки ефективності програми та підвищення правової культури дітей-сиріт підліткового віку у закладах інтернатного типу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Авдєєва І. М. Інноваційні комунікативні технології в роботі куратора академгрупи: навч. посібник. Київ : Професіонал, 2007. 304 с.
2. Айрапетян С. Г. Возникновение, развитие и основные сферы использования понятия «адаптация». Ереван : Изд-во Ереванского ун-та, 1984. 214 с.
3. Алендарь Н. І. Соціальна адаптація випускників сільських шкіл до нових умов навчання у вищому навчальному закладі. *Соціальна педагогіка: теорія та практика*. 2008. № 4. С. 38–42.
4. Артемова Л. В. Педагогіка і методика вищої школи: навч.-метод. Посібник. Київ : Кондор, 2008. 272 с.
5. Архиреева Т. В. Тренинг «знакомство» как средство эффективной адаптации студентов первого курса к обучению в вузе. *Вестн. психосоциал. и коррекц.- реабилитаци. работы*. 2002. № 4. С. 3–8.
6. Бабахан Ю. С. Самооценка студента как показатель его способности к учебной адаптации. *Психологические и социально-психологические особенности адаптации студента*. Ереван : Изд-во Ереванского ун-та, 1973. С. 21-25.
7. Балл Г. А. Понятие адаптации и его значение для психологии личности. *Вопросы психологии*. 1989. № 1. С. 92–100.
8. Болонський процес у фактах і документах / М. Ф. Степко, Я. Я. Болубаш, В. Д. Шинкарук та ін. Тернопіль : ТДП ім. В. Гнатюка, 2003. 380 с.
9. Большой психологический словарь / сост. и общ. ред. Б. Мещеряков, В. Зинченко. Санкт-Петербург : Прайм-Еврознак, 2004. 672 с.
10. Бохонкова Ю. Деякі методологічні аспекти аналізу закономірностей адаптації студентів-першокурсників до умов навчальних закладів. *Освіта на Луганщині*. 2006. № 1. С. 15–18.

11. Булка Н. І. Ресурси соціального інтелекту: адаптивність, комунікативність, креативність. *Практична психологія та соціальна робота*. 2004. № 6. С. 43–53.
12. Буяльська Т. Б. Теоретичні аспекти адаптації студентів першого курсу до навчання у ВНЗ. *Вісник Вінницького національного технічного університету*. 2008. № 14. С. 58–70.
13. Варбан М. Ю. Проблема рефлексивної підтримки професійного становлення особистості на етапі переходу від юності до дорослості. Київ : Алерта, 2007. 210 с.
14. Вітвицька С. С. Основи педагогіки вищої школи: метод. посібник. Київ : Центр навчальної літератури, 2003. 316 с.
15. Витенберг Е. В. Социально-психологические факторы адаптации к социальным и культурным изменениям. Санкт-Петербург : Питер, 1994. 312 с.
16. Галус О. М. Жити по-новому: проблема адаптації першокурсників до навчання у ВНЗ та її педагогічні основи. *Гуманітарні науки*. 2004. № 2. С. 46–52.
17. Галус О. М. Індивідуалізація навчання в контексті адаптації студентів до пізнавальної діяльності у педагогічному ВНЗ (Хмельницький гуманітарно-педагогічний інститут). *Гуманітарні науки*. 2005. № 4. С. 28–32.
18. Галус О. М. Мотиваційна діяльність особистості в контексті її соціальної адаптації. *Гуманітарні науки*. 2002. № 2(4). С. 82–89.
19. Георгиевский А. Б. Эволюция адаптаций: историко-методологическое исследование. Ленинград : Наука. Ленингр. отд-ние, 1989. 290 с.
20. Глинянська Н. Із досвіду роботи психолога з професійної та психологічної адаптації студентів. *Рідна школа*. 2006. № 11. С. 60–61.
21. Гончаренко С. Український педагогічний словник. Київ : Либідь, 1997. 376 с.
22. Гришанов А. К. Социологические проблемы адаптации студентов младших курсов. *Психолого-педагогические аспекты адаптации студентов к*

- учебному процессу в вузе.* Кишинев : изд-во Кишиневского ун-та, 1990. С. 29–41.
23. Дорожкин Ю. Н. Проблемы социальной адаптации иностранных студентов. *Социс.* 2007. № 3. С. 73–77.
 24. Дубровин Д. Н. Психологическая адаптация как фактор личностного самоопределения в старшем подростковом возрасте. *Мир психологии.* 2007. № 4. С. 64–75.
 25. Дьяченко М. И. Психологический словарь-справочник. Минск : Харвест, 2001. 576 с.
 26. Емельянов В. В. Студенты об адаптации к вузовской жизни. *Социс.* 2001. № 9. С. 77–83.
 27. Заболотська О. Формування та розвиток студента як індивідуальності. *Вища освіта України.* 2005. №2. С. 88–93.
 28. Зданевич Л. В. Адаптація студентів до навчального закладу. *Вісник Прикарпатського університету ім. В. Стефаника.* Івано-Франківськ : Плай, 2001. Вип. 6. Ч. 2. С. 22–228.
 29. Зданевич Л. В. Організаційно-методичні основи адаптації першокурсників. *Оновлення змісту, форм та методів навчання і виховання в закладах освіти: Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету.* Рівне : РДГУ, 2002. Вип. 19. С. 135–139.
 30. Зданевич Л. В. Проблеми адаптації студентів педагогічних коледжів до умов навчання. *Педагогіка і психологія професійної освіти.* 2001. № 1. С. 45–50.
 31. Зданевич Л. В. Процес адаптації студентів і його особливості в педагогічному вузі. *Наука і сучасність: зб. наук. праць Нац. пед. ун-ту ім. М. П. Драгоманова.* Київ : Логос, 2002. Т. XXX. С. 57–62.
 32. Зданевич Л. В. Як живеться студентові? *Гуманітарні науки.* 2005. № 2. С. 122–128.
 33. Зимняя И. А. Педагогическая психология : учеб. Пособие. Ростов-на-Дону : Феникс, 1997. 480 с.

34. Золотова Г. Д. Обґрунтування системи соціально-педагогічної профілактики адаптивної поведінки студентської молоді в навчальному закладі I-II рівня акредитації. *Соціальна педагогіка: теорія та практика*. 2005. № 4. С. 62–66.
35. Зотова О. И. Некоторые аспекты социально-психологической адаптации личности. *Вопросы психологии*. 1986. № 3. С. 84–93.
36. Казміренко В. П. Програма дослідження психосоціальних чинників адаптації молоді до навчання у ВНЗ та майбутньої професії. *Практична психологія та соціальна робота*. 2004. № 6. С. 76–78.
37. Калайков И. Д. Цивилизация и адаптация. 2-е изд. Москва : Наука, 1991. 230 с.
38. Каткова Т. І. Соціально-професійна адаптація студентів вищих навчальних закладів економічного профілю. Запоріжжя : Прем'єр, 2004. 136 с.
39. Кісіль М. В. Оцінка якості вищої освіти. *Вища освіта України*. 2005. № 4. С. 82–87.
40. Киричук О. Розвиток і самореалізація особистості в умовах освітнього закладу. *Рідна школа*. 2000. № 5. С. 28–30.
41. Климов Е. А. Психология профессионального самоопределения. Москва : Академия, 2007. 302 с.
42. Клочан Ю. Специфіка соціальної адаптації учнів у професійно-технічних навчальних закладах. *Соціальна педагогіка: теорія та практика*. 2007. №3. С. 34–39.
43. Колесов Д. В. Состояния человека (семантика, психология, медицина): учеб. пособие. Москва : МПСИ, 2008. 704 с.
44. Кузьмінський А. І. Педагогіка вищої школи: навч. посібник. Київ : Знання, 2005. 486 с.
45. Мавлеткулова С. Х. Управление процессом адаптации студентов. *Специалист*. 2000. № 9. С. 17–18.
46. Максимова Р. П. Адаптация первокурсников-студентов математического факультета педагогического вуза. Совершенствование профессиональной

- підготовки студентів педагогічного вуза. Иркутск : ІГПІ, 1991. С. 77–87.
47. Маркин В. В. Личность, психическая адаптация и творчество. *Социс.* 1994. № 11. С. 136–139.
 48. Мегель В. В. Адаптация типов к внешним и внутренним условиям. *Соционика, ментология и психология личности.* 1996. № 4. С. 58–60.
 49. Мороз О. Г. Професійна адаптація молодого вчителя. Київ : Вища школа, 1980. 94с.
 50. Налчаджян А. А. Социально-психическая адаптация личности: формы, механизмы, стратегии. Ереван : Изд-во Ереванского ун-та, 1988. 262 с.
 51. Научитель Е. Д. Адаптация студента в вузе. *Практична психологія та соціальна робота.* 2001. № 7. С. 21–23.
 52. Облес І. І. Типологія професійної адаптації викладача вищого навчального закладу. *Социальные технологии: Актуальные вопросы теории и практики: Международный межвузовский сборник научных работ.* Запорожье : ГУ "ЗИГМУ", 2006. Вып. 29. С. 257–265.
 53. Облес І. І. Психолого-педагогічний супровід як умова професійної адаптації викладача вищого навчального закладу. *Социальные технологии: Актуальные проблемы теории и практики: Международный межвузовский сборник научных работ.* Запорожье : ГУ "ЗИГМУ", 2007. Вып. 36. С. 250–254.
 54. Овчаренко Г. Е. Особливості соціалізації студентів вищого навчального закладу. *Соціальна педагогіка: теорія та практика.* 2009. №3. С. 36–42.
 55. Осницкий А. К. Определение характеристик социальной адаптации. *Психология и школа.* 2004. № 1. С. 43–57.
 56. Пахотина П. К. Адаптация студентов к ИКТ в свете интеграции в мировое образовательное пространство. *Вісник Луганського нац. пед. ун-ту ім. Т. Шевченка.* 2005. № 11. С. 133–138.
 57. Педагогіка вищої школи: навч. посібник / за ред. З. Н. Курлянд. 3-тє вид., перероб. і доп. Київ : Знання, 2007. 496 с.

58. Педагогіка вищої школи: Словник-довідник. Запоріжжя : ГУ ЗІДМУ, 2007. 404 с.
59. *Педагогіка і психологія формування творчої особистості: проблеми і пошуки*: зб. наук. праць. Вип. 41 / гол. ред. Т. І. Сущенко. Запоріжжя : ГУ ЗІДМУ, 2007. 388 с.
60. Педагогическая энциклопедия / гл. ред. А. Каиров, Ф. Петров. Москва : Сов. энциклопедия, 1964. 644 с.
61. Петрова Н. И. Уровень самоактуализации студентов и их социально-психологическая адаптация. *Психологический журнал*. 2003. Т. 24. № 3. С. 116–120.
62. Пилипенко Н. М. Мотиваційні механізми адаптації особистості сучасного студента до навчальних змін. *Практична психологія та соціальна робота*. 2008. № 8. С. 46–54.
63. Подоляк, Л. Г. Психологія вищої школи: підручник 2-ге вид., доп. і перероб. Київ : Каравела, 2008. 336 с.
64. Пробийголова Н. Роль ЗМІ у процесі адаптації молоді людини в політичному просторі. *Віче*. 2006. № 7/8. С. 57–60.
65. Психологический словарь / под ред. В. П. Зинченко, Б. Г. Мещерякова. 2-е изд., перераб. и доп. Москва : Педагогика-Пресс, 1999. 440 с.
66. Психологічна енциклопедія / авт.-упорядник О. М. Степанов. Київ : Академвидав, 2006. 424 с.
67. Реан А. А. Психология адаптации личности. Санкт-Петербург : Прайм-Евроснак, 2008. 480 с.
68. Резнік Т. І. Психологічний зміст труднощів у навчанні студентів-першокурсників. *Практична психологія та соціальна робота*. 2002. № 1. С. 3–6.
69. Селіверстов С. І. Деякі проблеми адаптації студентів першого курсу у вищому навчальному закладі. *Проблеми освіти*. 1997. Вип. 10. С. 135–140.
70. Семиченко В. А. Психологія педагогічної діяльності: навч. посібник. Київ : Вища школа, 2004. 336 с.

71. Семиченко В. А. Теоретичні та методичні основи професійного самовиховання студентів вузу / за заг. ред. В. А. Семиченко. Хмельницький : ХГП, 2001. 212 с.
72. Сиомичев А. В. Психологические особенности адаптации студентов в сфере познания и общения в вузе. Ленинград : Высшая школа. Ленингр. отд-ние, 1987. 248 с.
73. Скрипник В. Особливості перебігу та самосприйняття соціально-психологічної адаптації студентів-першокурсників. *Психологія і суспільство*. 2005. № 2. С. 87–93.
74. Слободчиков И. М. Переживание одиночества в контексте проблем психологической адаптации студентов психолого-педагогических вузов. *Психологическая наука и образование*. 2005. № 4. С. 71–77.
75. Современная философия: Словарь и хрестоматия / под ред. Кохановского В. П. Ростов-на-Дону : Феникс, 1995. 512 с.
76. Соловьев А. Н. Довузовская подготовка как фактор адаптации к высшей школе. *Социс*. 2007. № 8. С. 110–114.
77. Социальные технологии: актуальные проблемы теории и практики / за ред. Скидина О. Л. . Запорожье : Изд-во ГУ "ЗИГМУ", 2005. 380 с.
78. Столяренко Л. Д. Педагогическая психология. Ростов-на-Дону : Феникс, 2000. 544 с.
79. Стрельцова В. Ю. Процесс социальной адаптации студентов к учебно-воспитательной деятельности вуза культуры и искусств. *Соціальна педагогіка: теорія та практика*. 2008. №1. С. 30–37.
80. Урманцев Ю. А. Природа адаптации. *Вопросы философии*. 1998. № 12. С. 21–36.
81. Фатхуллин М. Ф. Воспитание специалиста. Казань : Изд-во Казанского унив-та, 1990. 150 с.
82. Федорова, Е. Е. Проблемы адаптации студентов к профессиональной деятельности в вузе. *Педагогика*. 2007. № 5. С. 71–75.

83. Философские проблемы теории адаптации / под ред. Г. И. Царегородцева. Москва : Наука, 1985. 420 с.
84. Философский словарь / под ред. И. Т. Фролова. 4-е изд. Москва : Политиздат, 1980. 444 с.
85. Философский энциклопедический словарь / ред.-сост. Е. Ф. Губский, Г. В. Кораблева, В. А. Лутченко. Москва : ИНФРА-М, 1997. 576 с.
86. Фіцула М. М. Педагогіка вищої школи: навч. посібник. Київ : Академвидав, 2006. 352 с.
87. Хазратова Н. В. Тренінг адаптації першокурсників до умов навчання у вищому закладі освіти. *Практична психологія та соціальна робота*. 2000. № 5. С. 27–31.
88. Ходорівська Н. Ситуаційні негативи повсякдення та адаптивні ресурси людини. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2004. № 4. С. 140–157.
89. Хутка С. Соціальна адаптованість особистості: концептуалізація поняття. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2007. № 2. С. 164–175.
90. Чернилевский Д. В. Дидактические технологии в высшей школе: учеб. пособие. Москва : ЮНИТИ-ДАНА, 2002. 424 с.
91. Шустова Н. Е. Социально-психологическая адаптация молодежи и отношение к социальным нормам. *Психологический журнал*. 2007. № 1. С. 46–57.
92. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис. Москва : Прогресс, 1996. 236 с.

ДОДАТКИ

Додаток А

Програма на підвищення правових знань

Назва заходу	Мета	Учасники	Дата проведення	Відповідалий	Форма роботи
«Чи потрібен я Україні таким, яким є сьогодні»	ознайомити учасників з правовою відповідальністю	учні 9, 10 кл.	Вересень	Класні керівники	Дискусія
«Наш закон- наша сила»	формувати уявлення про права й обов'язки, поновлювати знання про закони України, показати їх цінність та необхідність дотримання.	учні 10, 11 кл.	Вересень	Класні керівники, соціальний педагог	Виховний захід
«Як ви розумієте і співвідносите поняття «свобода» та «відповідальність»?»	розкриття основних понять: «свобода» та «відповідальність»	учні 10, 11 кл.	Жовтень	Соціальний педагог, психолог	Виховний захід

Продовження таблиці А.1.

«Що таке правомірна поведінка»	формування в кожного учня системи знань з питань основ держави та права, розвиток інтересу до цієї галузі знань	учні 10, 11 кл.	Жовтень	Вчителі правознавці, класні керівники	Диспут
«Шкідливі звички чи життя в своє задоволення?»	формування навичок здорового способу життя	учні 5-7 кл.	Жовтень	Соціальний педагог, психолог	Диспут
«Права людини.»	формування поваги до держави, до її органів влади	учні 10 кл.	Жовтень	Вчителі правознавці	Класна година
«Декларація прав дитини та Конвенція ООН про права дитини»	ознайомити з основними законодавчими документами, які стосуються прав підлітків	учні 5-11 кл.	Листопад	Соціальний педагог	Класна година
«Завдання та призначення українського кримінального права»	прищеплення навичок правосвідомої поведінки	учні 11 кл.	Листопад	працівник і РВ УМВС	Проведення тематичних лекцій
«Взаємозв'язок права і моралі. Як	формування в кожного учня системи знань	учні 7-9 кл.	Листопад	Класні керівники	Проведення учнівськи

Продовження таблиці А.1.

вони допомагають один одному.»	з питань основ держави та права				х конференцій
«Діти, злочин і кара»	практично закріпити отриману інформацію на занятті	учні 9-11 кл.	Листопад, грудень, січень	ССД, класні керівники, вчителі правознавці	Проведення учнівських конференцій
Правове та превентивне виховання	розкриття основних понять, формування в кожного учня системи знань з питань основ держави та права	учні 7-11 кл.	Протягом року	Зустрічі з працівниками податкової інспекції, РВ ДАІ, служби у справах неповнолітніх, ЦРЛ, органів влади та місцевого самоврядування з питань	Круглий стіл
Відновлення клубу «Старшокласник». Перегляд та обговорення фільмів з правової тематики	показати к-ть правопорушників, розповісти про причини, які штовхають підлітків скоювати злочини.	учні 10-11 кл.	Протягом року	Соціальний педагог, педагог-організатор, ЗДВР	Кінолекторій

Продовження таблиці А.1.

«Захист прав дітей в нашій державі»	ознайомити з основними законодавчими документами, які стосуються прав підлітків	учні 9кл.	Грудень	Вчителі наставники	Рольова гра
«Ідеал сучасної молоді людини, громадянина України»	розгляд основних понять: громадянин України, ідеал, правова особистість	учні 7кл.	Січень	Вчителі правознавці	година спілкування
«Смертна кара: за чи проти»	сформувати навички відповідальної поведінки через ситуації успіху	учні 11 кл.	Січень, лютий	Вчителі правознавці, представники правоохоронних органів	Рольова гра
Профілактика правопорушень	з'ясування залежності поведінки від емоційного стану, створення передумов до формування навичок управління своєю поведінкою.	Учні 7-8 кл.	Протягом року	Соціальний педагог, психолог	Індивідуальні бесіди

Продовження таблиці А.1.

«Закон обов'язковий для всіх»	актуалізація знань про характер правової відповідальності за конфлікти, вирішення яких відбувались силовими методами.	учні 11кл.	Січень	Соціальний педагог, психолог	година спілкування
«Права та обов'язки громадян України. Діти та їхні права»	з'ясувати, які учні знають основні поняття з правознавства, навчити дітей користуватися своїми правами в різних ситуаціях, виховувати почуття відповідальності за свої вчинки.	учні бкл.	Січень	Соціальний педагог, психолог	Брейн-ринг
Робота «пошти довіри»	сформувати та розвивати навички учнів до відповідальності.	учні 1-11кл.	Лютий	Вчителі правознавці	Консультації для учнів
«Я і мої права»	виховання в учнів відповідальності за вчинки,	учні 10-11 кл.	Лютий	Соціальний педагог, психолог	Тренінг

Продовження таблиці А.1.

	почуття громадянського обов'язку, виховання поваги до конституційного законодавства України				
«Здорова дитина – майбутнє України»	підвищення відповідальності за своє здоров'я.	учні 5-6кл.	Лютий	Вчителі правознавці	Круглий стіл
«Правова освіта – в дії!»	виховувати відповідальність перед законом за свої дії, свідоме ставлення до обов'язків людини і громадянина.	учні 9-11кл.	Протягом року	Зустрічі з працівниками податкової інспекції, РВ ДАІ, служби у справах неповнолітніх,	Проект
«Вийдеш на вулицю – зустрінешся з правом»	прищеплення навичок правосвідомої поведінки	учні 5-7 кл.	Березень	Класоводи	Конкурс малюнків
«Як не стати жертвою злочину»	формування потреб та умінь активно захищати в установленому законом порядку свої	учні 10-11 кл.	Квітень	Представники МВС, класні керівники	Бесіда з елементами практики му для юнаків

Продовження таблиці А.1.

	законні права та свободи				
«Права моєї країни»	сформувати навички аргументованої відмови, розвинути здібності до прогнозування відповідальності за свої вчинки	учні 10-11 кл.	Травень	Вчителі правознавці	Тренінг
День захисту прав дітей «Ми діти-майбутнє України!»	виховувати почуття відповідальності за свої вчинки, підвищення знань з правової тематики	учні 9-11 кл.	1 Червня	Представники ССД, класоводи, соціальний педагог, психолог	Конкурсна програма, програва ння ситуацій

Додаток Б

Результати дослідження правової культури підлітків